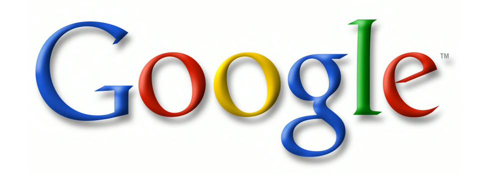
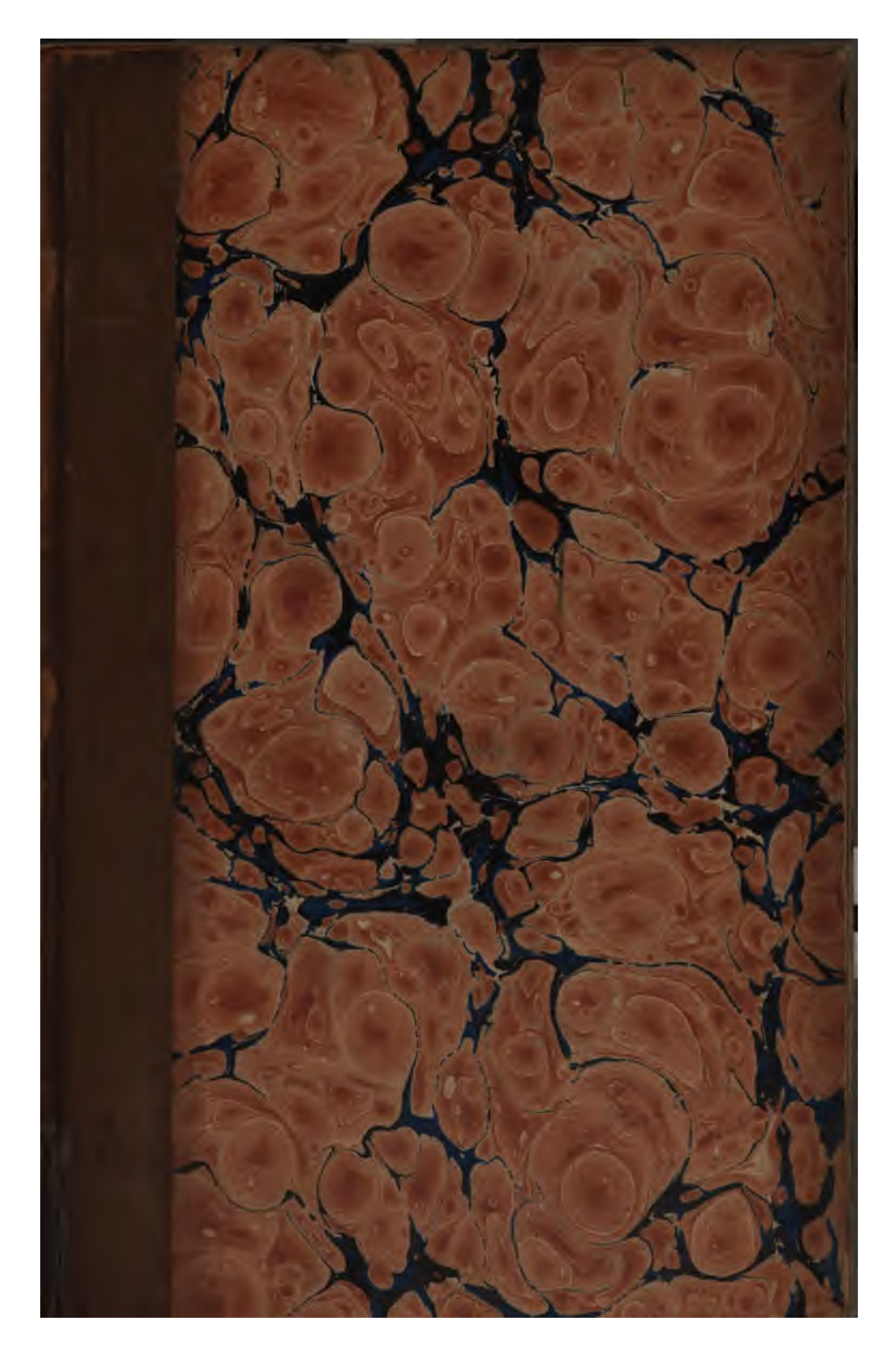
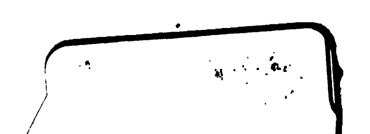

600084576-

C. SALLUSTI CRISPI

CATILINA ET JUGURTHA

ITERUM EDIDIT ET PRÆFATUS EST

Dr. E. F. BOJESEN.

HAUNIÆ.

SUMPTIBUS LIBRARIÆ GYLDENDALIÆ

TYPIS THIELIANIS.

MDCCCLII.

PRÆFATIO.

Divenditis exemplaribus editionis Sallustii, quam anno MDCCCXXXVII curavi, quum petisset a me redemptor, ut editionem repeterem, hoc ita suscipiendum putavi, ut singula diligenter recognoscerem neque negligerem, si quid boni a recentioribus interpretibus [1]) allatum mihi videretur. Neque tamen ita factum est, ut a priore editione multis locis discedendum esse mihi persvaderem, cuius præfationem velim inspiciat, si quis singulorum locorum rationem accuratius cognoscere cupiat. In hac editione id unum faciendum putavi, ut ubi recepta a me scriptura aut nulla aut perexigua codicum auctorite niteretur, ibi codicum testimonia subiicerem. Ne tamen hæc in scholarum usum suscepta editio nihil contineret, quod futuris Sallustii editoribus aut interpretibus aliquid utilitatis afferre posset, universam et perpetuam scripturæ varietatem ex duobus bonis codicibus manu scriptis a me diligenter excerptam cum viris doctis Sallustii studiosis, hac opportunitate oblata, communicandam putavi [2]). Sed antequam horum codicum scripturas expono, de ipsis codicibus paullo accuratius disputandum videtur.

---

[1]) Ex eorum numero inprimis nominabo Dietsch (C. Sal. Crispi Cat. et Jug. Lips. 1843—1846) et Fabri (C. Sal. Crispi opera Nürnb. 1845).

[2]) Vid. programma scholæ Soranæ an. 1847.

Alter codex, qui olim Joh. Alb. Fabricii fuit, nunc in bibliotheca universitatis Hauniensis servatur[1]), numero 25 inter libros manu scriptos huius bibliothecæ notatus, Catilinam et Jugurtham continet. Membranaceus est liber, form. quadr., nitide et distincte eadem manu scriptus usque ad verba cap. CIII: "quinque delegit" [2]). Hinc interruptnm

---

[1]) In bibliotheca universitatis Hauniensis præter hunc duo inveniuntur codices Sallustii manu scripti, quorum *alter* membranaceus, forma quadr., numero 226 notatus est (de hoc codice vid. Thorlacii prolusiones et opuscula academica vol. III pag. 363 sqq.), *alter* et ipse membranaceus, form. oct., num. 83 insignitus olim Fabricii fuit et a Cortio appellatur Fabricianus 2dus. De hot libro Cortius in præf. ed. Sallustii pag. III ait: "alter paullo iunior, forma, ut aiunt, octuplici, sed haud protritæ auctoritatis. Vix enim discernas, primus ille (Fabr.) an hic secundus propius ad Crispi manum accedat". Hi codices Catilinam et Jugurtham continent. Præter hos libros manu scriptos in eadem bibliotheca duo inveniuntur libri typis impressi cum codd. mss. collati, de quibus in catalogo bibliothecæ hæc leguntur: A) *C. Sallustii Crispi quæ exstant, in usum Delphini, recensente Dan. Crispino Paris. 1674.* E collectione Fabriciana, in 4to num. 1. Collatus hic liber est cum exemplo Sallustii, in quo manu Gudii variæ lectiones ex mss. duobus membranaceis ecclesiæ Remensis notatæ erant. Prior scriptus forma longiore, ut quartam paullo excederet, litera æquali non invenusta. Ætas deprehenditur ex medio libro ad marginem: MC sexagesimo octavo. In dictione prima: "Omnes, qui hæc lecturi estis, Orate pro Matthæum Scriptorem, ut Deum semper habeat is propitiatorem. Amen". Alter codex membranaceus, manu antiquiore, immo accuratiore exaratus, quæ annorum amplius septingentorum ætatem præ se ferebat. B) *C. Crispi Sallustii opera ex officina Plantiniana Raphelengii 1612.* E coll. Fabr. In 8vo num. 40. Janus Ulitius contulit cum ms. codice et variis editionibus.

[2]) Mutilatos esse in extremis capitibus belli Jugurthini multos Sallustii libros et hoc ipso loco capitis 103, nescio quo fato, interruptos constat. Nam in Basileensi I, qui in eo ipso vocabulo deficit, a quo in Fabr. 1 recentioris manus vestigia deprehenduntur, septem integra capita desiderantur. In codice Parisiensi antiquissimo num. 1576 desunt capp. 103—112. In

scribendi negotium suscepit alia manus multo deterior et negligentior usque ad verba cap. CV: "sed spes amplior". Deinceps tertia eaque multo firmior et constantior manus nigriore atramento opus ad finem perduxit. Ad finem Catilinæ hæc verba leguntur: "Explicit liber primus Sallustii Crispi. Incipit scds, qui Jugurthinus dicitur". Ad finem belli Jugurthini adiecta sunt duo fragmenta "EX LIBRO OROSII", quorum alterum[1]), quod paullo longius est, Jugurthinum bellum, alterum[2]) brevius Catilinarium complectitur. Codex hic illic et lituram et aliam emendationem partim ipsius scriptoris, ut videtur, partim recentiore manu factam passus est, ita tamen, ut quid ab initio scriptum fuerit, plerisque locis haud difficulter appareat. Glossæ et variæ annotationes interdum longiores vel ipsius scriptoris vel alia manu partim inter lineas, partim in margine scriptæ passim inveniuntur. De ætate et pretio codicis afferam iudicium Cortii, viri doctissimi et de Sallustio egregie meriti. Is in præfatione editionis Sallustii[3]) pag. III, commemoratis duobus codicibus a Fabricio sibi oblatis, "prior, inquit, excedit ætatem septingentorum annorum (scripsit hoc Cortius an. 1724) et tantum non omnia venerandæ antiquitatis vestigia ostentat. Raro et non nisi ubi omnes fere libri aberrarunt, dormitat, rarissime glossas pro scriptura genuina recepit. Corrupit illum

---

Turicensi quoque eadem capita recentiore manu scripta sunt. Vide Gerlachii ed. min. Bas. 1832 præf. pag. VIII et eiusdem ed. mai. Bas. 1823—1831 Vol. I pag. XXI. XXII. Vol. III pag. 334. Guelferbytanum 2dum quoque hoc ipso loco deficere docet Cortius pag. 886.

[1]) Historiarum libr. V cap. 15. In editione Havercampii pag. 321—325.

[2]) Libr. VI cap. 6. In ed. Hav. pag. 383—385.

[3]) C. Crispi Sallustii quæ exstant. Rec. Gottlieb Cortius Lips. 1724.

passim mala manus, sed ut facile primas lectiones assequaris". Fabricianis codicibus usus est Cortius; sed neque omnem eorum varietatem adnotavit et interdum a vero aberravit. Ceterum magnam esse similitudinem huius codicis et eius, qui a Gerlachio appellatus est Turicensis 1, iam pridem a Gerlachio recte intellectum est, qui hos libros et Tegernseensem ad idem exemplar descriptos esse arbitratur [1]).

Alter codex in bibliotheca regia Hauniensi servatur [2]). Hic liber et ipse membranaceus, forma oct., numero 3560 notatus inter libros veteris collectionis, eleganter et distincte nigerrimo atramento eademque manu ab initio ad finem scriptus Catilinam et Jugurtham continet. In ipso textu nihil mutatum aut emendatum videtur, sed inter lineas pas-

---

[1]) Ed. mai. vol. I pag. XXII. Ed. min. præf. pag. VI.

[2]) In bibliotheca regia Hauniensi. præter hunc sex servantur libri manu scripti, de quibus in catalogo codd. bibliothecæ hæc leguntur: "E vetere collectione 1) *Sallustii Catilina et Jugurtha.* Cod. memb. satis elegans rubr. min. et litt. initt. auro ornatis manu Joh. Vila-Cattalani ex civitate Barchinone. Ex Rostgardianis. In 4to num. 2153. 2) *Id. lib.* memb. elegantissimis litt. init. et picturis auro et coloribus distinctis. Vespasianus Philippus Florentinus fecit fieri Florentiæ. Fred. Rostgaard emit Venetiis an. 1699. In 4to num. 2154. 3) *Id. lib.* membr. satis elegans rubr. min. et primo etiam aureo, litt. vero init. auro, coloribus et picturis ornatis. Fred. Rostgaard emit Florentiæ an. 1699. In 4to num. 2155. 4) *Id. lib.* membr. rubr. et litt. init. minio et aliis coloribus ornatis, sed primis septem foliis læsis. Bibl. Gottorp. sed olim sine dubio Nicotianæ. In 4to num. 2156. 5) *Id. lib.* membr. elegans litt. init. coloribus et auro ornatis, ab Arnoldo Wittfeld an. 1586 Mag. Jonæ Jacobi pastori ecclesiæ Herfölge donatus. In 8vo num. 3561. Ex nova collectione 6) *Catilina et Jugurtha. Accedunt a) Ciceronis orat. 1 in Catilinam b) Sallustius in Tullium c) Tullius in Sallustium* membr. Ex auctione Sellii Lips. 1737; emptus a Suhmio ex auct. Schmettauiana". Ex his codicibus, quos multis locis inspexi, variæ scripturæ a me prolatæ sunt in præf. prioris editionis.

sim glossæ interpositæ leguntur. Ad finem belli Jugurthini stemma invenitur, quod Masinissæ filios et nepotes complectitur. Præterea hæc verba leguntur: "Quem Sydo scripsisti, liber est tuus iste Salusti". Hoc Sydonis nomen ad ætatem libri accuratius constituendam valere posse videtur. Nam in prima pagina codicis scriptum est: "*Liber sanctæ Mariæ in novomonasterio*". In catalogo autem manu scripto præpositorum Novi Monasterii, qui in tabulario publico Hamburgensi servatur [1]), hi versus leguntur:

Istis [2]) Holsatus — Sido nomine significatus,
Disciplinatus — bonis moribus atque probatus
Prepositus dictus — sanctus quem texit amictus,
Conservans iura — successit prepositura,
Et stetit in cura — per blanda, per aspera dura
Viginti septem — per aristas pascere plebem.

Hunc Sidonem, cuius in eodem codice manu scripto exstat libellus de Novo Monasterio, anno 1201 mortuum esse constat [3]). Quæ quum ita sint, dubitari vix potest, quin seculo duodecimo scriptus sit liber, id quod cum scribendi ratione litterarumque ductu bene convenit. Novi Monasterii libri vel exeunte seculo tertio decimo vel ineunte quarto decimo in bibliothecam monasterii Bordesholmensis translati sunt [4]).

---

[1]) De hoc catalogo vide Falchs Staatsbürgerliches Magazin Bd. IX pag. 1 Bericht des Sido und andere Nachrichten über Vizelin und das Kloster Neumünster etc. mitgetheilt von Dr. Lappenberg. Sidonis nomen in illo codice commemorari me docuit vir illustrissimus E. Werlauff bibl. reg. præpositus.

[2]) Hoc est: prioribus præpositis, Vicelino, Epponi, Hermanno.

[3]) Hoc ostendit Lappenberg in Falchs Staatsb. Mag. Bd. IX pag. 18.

[4]) De anno huius translationis disputavit Dr. Kuss Die vormahligen Klöster der regulirten Chorherren Augustiner Ordens in Holstein. Vide Falchs Staatsb. Mag. B. IX pag. 68 sqq.

Inde postea magna pars librorum Kiliam migravit [1]); aliam partem in bibliothecam Gottorpiensem pervenisse, inde in bibliothecam regiam Hauniensem receptam esse constat, in qua plures bibliothecæ Bordesholmensis reliquiæ in primis inter libros manu scriptos inveniuntur [2]).

Sed hæc hactenus. Quam enotavi scripturæ varietatem, ea omnis revocanda est ad textum editionis minoris Gerlachii Bas. 1832, quocum codices contuli. Quæ sit librorum manu scriptorum orthographica ratio, vix opus est pluribus exponere, quum in scripturæ varietate afferenda a me expressa sit. † indicium esse volui omissi vocabuli aut vocabulorum. Bibliothecæ universitatis Hauniensis codicem Cortii auctoritatem secutus Fabricianum primum appellavi, bibliothecæ regiæ codicem Hauniensem primum.

---

1) Westphal mon. ined. II p. 2390. Falcks St. M. IX. p. 107.

2) Vide Werlauff: Historiske Efterretninger om det store Kongelige Bibliothek i Kjøbenhavn 1844 Pag. 159 Anm. n.

Scripturæ codicis Fabriciani I[mi] ab editione Gerlachii (Bas. 1832) discrepantes.

Catilina.

Cap. 1.

niti decet — *decet niti*
obedientia — *obœdientia*
nostra omnis — *omnis nostra*
videtur — *videtur esse*
fluxa atque fragilis — *fluxa et fragilis*
consulueris mature — *mature consulueris*
eget — *indiget*

2.

atque nationes subigere — *nationes atque subigere*
æquitate — *æquabilitate*
quæ homines — *quæ omnes*
transiere — *transigere*
frui anima — *anima frui*

3.

aliorum scripsere — *aliorum conscripsere*
sequitur — *sequatur*
dicta putant — *dictum putant*
facilia factu — *facilio facto*
ibique — *ibi*
multa advorsa — *adversa multa*
eadem qua — *eadem quæ*

4.

ambitio mala — *mala ambitio*
liber erat — *liber fuit*

5.

quoius rei lubet — *cuiuslibet rei*
sapientiæ parum — *parum sapientiæ*
pararet — *paret* (supra lineam adscriptum est *ra*)
in dies animus — *animus in dies*
auxerat quas supra memoravi — *quas supra memoravi auxerat*
immutata — *imminuta*

6.

sicuti — *sicut*
sedibus incertis — *incertis sedibus*
Aborigines — *aborigenes*
hominum agreste — *hominum agrestium*
res eorum civibus — *res civibus*
invidia ex opulentia — *ex opulentia invidia*

7.

magis extollere — *extollere*
inter ipsos erat — *inter ipsos fuit*
divitias honestas volebant — *honestas divitias putabant*, supra lineam *volebant*
hostium copias — *hominum copias*

8.

ego æstumo — *æstimo ego*
ea verbis — *eam verbis*
benefacta — *beneficia*

9.

in suppliciis deorum — *in suppliciis* sup. lin. *deorum*

parci, in amicos fideles erant — *parci erant, in amicos fideles*
prælio excesserant — *bello excesserant*
signa relinquere — *relinquere signa*
beneficiis — *beneficiis magis*

10.

Carthago — *cartago*
imperi Romani — *romani imperii*
'namque avaritia — *nam avaritia*

11.

animos hominum vexabat — *vexabat animos hominum*
virtutem — *virtuti.* Fortasse tamen ab initio scriptum erat *virtutem*
venenis malis — *venenis,* sup. lin. *malis*
inbuta corpus animumque — *imbuta animum*
in civis facinora — *facinora in cives*
contra morem maiorum — *contra morem* sup. lin. script. *maiorum*
voluptaria Sic cod. sed a pr. man. *voluptuaria*
temperarent — a pr. man. *obtemperarent*

12.

sequebatur — *sequebantur*
duci coepit — *duci cœperat*
luxuria atque avaritia — *luxuria avaritia*
exædificatas — *ædificatas*
reliquerant — *r*[illegible]*runt*

[illegible]

constructa — *co*[illegible]*rata*
per turpitudinem — *pro turpitudine*
viri — *viros*
somni cupido — *cupido somni*
non famem aut sitim — *non famem, non sitim*
neque frigus — †
lubidinibus carebat — *carebat libidinibus*

14.

existumarent — *æstimarent*
ex aliis rebus — *aliis rebus*
quam quod cuiquam — *quam cuiquam*

15.

Iam primum — *iam pridem*
quod ea nubere illi — *qui quod ea illi nubere*
adulta — *adultum*
sedari poterat — *sedari potuit*
vastabat — *vexabat*
colos — *color eius*
citus modo, modo tardus — *citus modo tardus*

16.

sed iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat — *sed ut iuventutem, quam supra diximus, illexerat*
petenti — *petendi*

17.

circiter Kalendas — *circa Kal.*
plurimum audaciæ — *primum audaciæ.* In marg. *plurimum*
P. et Servius — *P. servius*
Læca — *leca*
consili huiusce — *huiusce consilii*
aliqua — *alia*
cuiusvis — *et cuius.* Sup. lin. script. *vis*
potentiam crescere — *crescere potentiam*
si coniuratio — *si iuratio*
principem — *participem.* Sup. lin. script. *principem*

18.

coniuravere pauci — *pauci coniuravere*
legibus ambitus — *legis ambitus.* Sup. lin. script. *bu*
superiore — *superiori*

19.

in provincia — *in provinciam*
in exercitu — *in exercitum*
nunquam — *nusquam*
ante perpessos — *antea perpessos*

20.

nequicqvam — *nequiquam*
fuissent — *fuisset*
ausus est — *est ausus*
divorsi — *divisi.* Sup. lin. script. *diversi*
mihi in dies magis — *in dies mihi magis*
accenditur — *incenditur*

condicio — *conditio*
nisi nosmet ipsi — *ni nosmet ipsos*
potentium — *potentiam*
iis obnoxii — *his obnoxii*
virile ingenium — *virile est ingenium*
tolerare potest — *potest tolerare*
etiam ad necessaria — *ad necessaria etiam*
omnibus modis — *modis omnibus*
pecuniam trahunt — *trahunt.* Sup. lin. script. *pecuniam*
tamen summa lubidine — *summa tamen libidine*
illa, illa — *illa.* Sup. lin script. *illa*
sæpe optastis — *semper optastis*
vos hortantur — *hortentur.* Sup. lin. script. *vos*
utemini — Sic cod. quoque a man. pr. Sec. man. *utimini*
me animus — *animus me*
servire magis — *magis servire*

21.

neque res neque spes — *neque spes neque res*
uti — *ut*
tabulas novas — *novas tabulas*
esse in Hispania — *in hispania.* Sup. lin. script. *esse*
Mauretania — *mauritania*
hominem et familiarem — *hominem familiarem*
se Consulem — *se consule.* Fortasse tamen ab initio script. *consulem*
increpat — *increpabat*
victoriæ Sullanæ — *Sullanæ victoriæ*

22.

fuere ea — *fuere item ea*
sicuti — *sicut*
consuevit — *solet*
existumabant — *æstimabant*

23.

atque facinoribus — *facinoribus.* Sup. lin. script. *atque*
moverant — *amoverant*
ipse scelera — *ipsa scelera*
ni sibi — *ni*
insolentiæ — *insolentia*
quæ quoque modo — *quæ quo modo.* Sup. lin. addit. *que*
compluribus narravit — *narravit.* Man. rec. addit. *compluribus*
in primis studia — *in primis tum studia. Tum* man. rec addit. videtur.
consulatum credebant — *consulatum.* Rec. man. addit. *credere*
homo novos — *novus homo*

24.

M. Tullius et G. Antonius — *M. tullius G. antonius*
Fæsulas — *fessulas*
adscivisse — *ascivisse*

25.

lubidine — *libido.* Rec.man. *libidine*
accensa — *incensa*
facetiæ — *facetiæ sales*

26.

memoravi — *commemoravi*
clientium — *clientum*
et Catilinæ neque petitio — *ac catilinæ nec petitiones*
consuli — Ab initio script. videtur *consulibus*

27.

Intera Romæ multa simul moliri. Consuli — *Hic interea Romæ simultates malas moliri, consulibus*
armatis hominibus — *armatis omnibus.* Sup. lin. script. *hominibus*
paratique — *parati*
Læcam — *lecam*

28.

Sullæ — *sillæ.* Sic semper.

29.

respublica detrimenti — *detrimenti respublica*
nulli — *nullius*

30.

Sænius — *senius*
Senati decreto — *senatus decreto*
indicavisset — *indicasset*
præmium servo libertatem et sestertia centum, libero — *præmia decrevere servo libertatem et.* In marg. adscript. *sestertiorum* c.
et sestertiorum ducenta milia — *et ter ducenta cc milia.* Sup. lin. script. *sestertiorum.* Voc. *du-*

centa rec. atramento script. videtur
iisque — *hisque*

31.

aut sui — *et ut sui.* Voc. *ut* erasum.
siculi — *sicut*
postulare, patres conscripti — *postulare patribus caepit*
ita se — *ita sese*
obstrepere — *strepere*
restinguam — *exstinguam*

32.

Dein — *deinde*
multa antecapere — *multa prævenire antecapere ea.* Ab initio autem script. fuit: *multo*
cognoverat — *cognovit*
ad urbem — *urbem*
ex suo numero legatos ad Marcium Regem mittit — *ex suo numero ad martium regem mittit.* Sup. lin. adscript. *legatos* alio atramento.

33.

patriæ — *patria*
maiores vostrum — *maiores.* Sup. lin. alio atram. *vestri*
miseriti — *miserti*
sæpe ipsa plebes — *sæpe tamen ipsa plebs*
maxume u. s. n. pereamus — *u. s. n. maxime pereamus*

34.

Senatum Populumque Romanum — *senatum p. r.*

35.

Q. Catulo — *salutem q. catulo*
gratam magnis in meis periculis — *grata michi in meis magnis periculis*
consvetudine — *consolatione.* Sup. lin. script. *consvetudine*
non quin æs a. m. n. ex p. s. possem — Sic codex quoque, sed rec. man. *quin* in *quia* mutavit et ante *possem* adiecit *non*
quom et alienis — *cum alienis.* Sed in voc. *cum* litura est.
haveto — *habeto*

36.

Arretino — *reatino*
Catilinam et Manlium — *et catilinam et manlium*
sine fraude liceret ab armis discedere — *liceret ab armis disceder sine fraude*
seque remque publicam — *se remque p.*
morbi uti — *morbi atque uti*

37.

plebes — *plebs*
multis de causis — *de multis caus*
alii per dedecora — *aliique pe dedecora*
Id adeo — *Ideo*

38.

summam potestatem — *summam* In margine alia manu adscript *potestatem*

39.

innoxii — *noxii.* Est tamen hau dubie erasum *in*
quod plebem in magistratu — *qu plebem in magistratum*
novandi — *novandis*
clades — Sic codex quoque, sed a initio haud dubie script. *cædes*
initio — *in initio*
A. Fulvius — *fulvius*
bello usui foret — *usui foret bell*

40.

præterea quod — *quod*
civitatium — *civitatum*
videt — *vidit*
remedium mortem — *mortem remedium*
civitatem ære alieno — *ære alien civitatem*
nam tum — *nam*
nominat socios — *socios nomina*
animus amplior esset — *amplio animus inesset*

41.

in incerto — *in incertum*
rem omnem — *omnem rem*

42.

Bruttio — *brutia*
ante — *paulo ante*
Senati — *senatus*

43.

suum quisque — *suum quæque*
Statilius et Gabinius — *statilius gabinius*
maxuma pars — *magna pars*

44.

te virum esse — *te esse virum*

45.

illi — Sic cod. sed a pr. man. *illis*

46.

opus esset — *opus sit*
item quendam — *itemque*
veniunt — *conveniunt*

47.

paucis ante diebus — *ante paucis diebus*
Sibyllinis — *sibillinis*
tertium esse — *tertium fore*
habeantur — *tenerentur*

48.

plebes — *plebs.* Sup. lin.
adductus erat — *deductus erat*
is quom se diceret indicaturum de coniuratione — *is cum se de coniuratione indicaturum.* Omissum est *diceret*
magis leniunda — *leniunda*
Tarquini indicium falsum videri — *indicium tarquinii falsum esse*
machinatum — *nominatum.* Sup. lin. script. *machinatum*
postea — *post*

49.

neque gratia, neque pretio — *neque pretio, neque gratia*
ab adulescentulo — *ab adolescente*
ementiundo — *mentiendo*
circum ædem — *circa ædem*
nobilitate — *mobilitate*
esset — *haberetur*

50.

divorsis itineribus — *divisis muneribus*
in audaciam orabat — *orabat in audaciam*
Silanus — *sillanus*
custodiis — *custodia*
præterea — *et præterea*
quod de ea re — *qui de ea re.* Est tamen hic aliquid erasum

51.

amicitia — *ab amicitia*
atque populi — *aut populi*
consuluerunt — *consuluerint*
atque advorsa nobis fuit — *et adversa fuit nobis*
quid se dignum — *quod se dignum*
sententiam — *sententias*
acciderent — *acciderant*
eum oratio — *eum vestra oratio*
vitam habent — *vitam agunt*
plerique mortales — *mortales.* Sup. lin. alia manu *plerique*
si ea paulo severior — *si paulo sævior.* Fortasse tamen ab initio script. fuit *ea*
certo — *certe*
possum equidem — *equidem possum*
animam eripi — *vitam eripi*
accidet — *accidit*
ex bonis — *ex rebus bonis*
ignaros — *ignaros cives*
vas — Sic cod. sed sup. lin.
senati — *senatus*
neque consili neque audaciæ — *neque consilii audaciæ*
exequebantur — *exequabantur*
circumveniri — *circumvenire*
huiuscemodi — *huiusmodi*
referat — Hoc voc. in cod. rec. man. adscriptum est.

52.

alia mens est — *est alia mens*
ipse mecum — *mecum ipse*
cetera maleficia — *cetera mala*
hoc nisi — *hoc ni*
sunt — *sint*
expergiscimini — *expergescimini*
non agitur de vectigalibus neque de — *non igitur de vectigalibus agitur, non de*
in hoc ordine — *in ordine*
magnificum imperium — *magnificum.* Sup. lin. *imperium*
fortitudo vocatur — *fortitudo.* Sup. lin. *vocatur*
ne illi — *ne illis*
falsa existumans — *falso existimans*
aut a popularibus — *aut popularibus*

minores sunt — *minores sint*
sin in tanto — *si in tanto*
eam nos — *nos eam*
nobis copia — *copia nobis*
accersunt — *arcessunt*
cum exercitu — Hæc vocc. sup. lin. alia manu scripta.
et dubitatis — Hæc quoque sup. lin. alia manu adiecta.
miseremini — *misereamini*
convortat — *vertatur*
neque suppliciis — *atque suppliciis*
prospera omnia — *omnia prospere*
nequicquam — *nequiquam*
cetera vita — *vita cetera*
famæ suæ — *famæ*
iterum — *iterum iam*
ego censeo — *censeo ego*
iique — *hique*
Volturci — *volturtii*

53.

adsedit — *assedit*
senati decretum — *senatus decretum*. A man. sec. *decreto*
parva manu — Hæc vocc. in cod. sup. lin. scripta sunt.

54.

atque munificentia — *ac munificentia*
perfugium erat — *perfugium*. Sup. lin. script. *erat*
petebat gloriam — *gloriam petebat*
illum sequebatur — *illum assequebatur*. Fortasse tamen ab initio script. *illam*

55.

Catonis sententiam — *sententiam catonis*
quæ supplicium postulabat — *quæ ad supplicium postulat*
in carcerem — *in carcere*
locus quod — *locus qui*
descenderis — *ascenderis*. In quo tamen aliquid erasum videtur.
incultu — *inculta*
vindices — *indices*

56.

Dum ea — *cum ea*
quam et ipse — *quam ipse*
venerat — *venit*
in Galliam vorsus — *ad galliam versus*
sperabat — *sperans*
quoius initio — *quorum initio*. In voc. *quorum* rasura est.

57.

Lentulo et Cethego — *lentulo cethego*
perfugeret — *perfugerent*
expeditos — Sic cod. quoque. Sed ab init. scriptum videtur *expeditus*

58.

verba — *verbo*
quoiusque animo — *cuique animo*
locis esse — *locis*
advorsa fient — *adversa fiunt*
pro patria, pro libertate — *pro patria libertate*
aggredimini — *aggrediamini*
ætatem — *vitam*
arma quis — *arma quibus*
in proelio is maxumum — *in proelio maximum*
cavete — *cavete ne*

59.

omnium — *omnibus*
in exercitu habuisse — *habuisse in exercitu*
tumulti causa — *tumultus causa*
circumiens — *circuiens*
certare — *cer re*, eraso, quod in medio fuerat.
militum animos — *animos militum*

60.

omnibus rebus — *rebus omnibus*
infestis — *insertis*
res geritur — *agitur res*
accersere — *arcessere*
vi tendere — *vi contendere*
alios alibi — *alios aliis*
videt Catilina — *videt*
pristinæ suæ — *suæ priscæ*

61.

vis animi — *vis*. Sup. lin. script. *animi*
vivos pugnando locum — *pugnando locum vivus*
hostium cadavera — *cadavera hostium*
reperiebant — *repperiebant*

Jugurtha.

Cap. 1.

humanum — *hominum*
artes bonas — *artes*
quisque — *quique*
culpam actores — *actores culpam*
multumque — *multaque*

2.

hominum — *humanum*
corpore et anima — *anima et corpore*
æternus rector — *et æternus est. Rector*
incultu atque socordia — *inculti atque socordes.* In ultima syllaba est rasura.
torpescere — *tepescere*

3.

ius — Sic codex quoque, si quid video
tuti — *utique tuti*

4.

memet studium meum — *meum studium.* Sup. lin. script. *memet*
procul a re publica — *a r. p. procul*
adeptus sim — *adeptus sum*
civitatis nostræ — *nostræ civitatis*
præclaros viros — *præclaros.* Sup. lin. script. *viros*
adæquaverit — *adæquarit*
proinde quasi — *perinde.* Sup. lin. *quasi*
sustinent — *tenent*

5.

dein — *deinde*
obviam itum est — *obviatum est*
quæ contentio — *quæ conditio*
uti — *ut*
expedio — *expediam.* Ab initio script. videtur *expedio*
Carthaginiensium — *carthaginensium.* Sic semper.
in amicitiam — *in amicitia*
Suface — *siface*
reliquerat — *dereliquerat*

6.

luxu — Sic cod. sed sec. man. *luxui*
gloria — Hoc voc. in cod. sup. lin. alia manu script.
animi cupidinem — *animi cupiditatem*
anxius erat — *angustus erat*

7.

periculis — *periclis*
magis magisque eum — *magis magisque*
neque consilium — *consilium*
quis rebus — *quibus rebus*

8.

adduxit — *abduxit* Fortasse tamen a pr. man. *adduxit*
et gloriam — *gloriam*
suamet ipsum — *suam et ipsum*

9.

litteris — *litterulis*
certo — *certe*
populoque Romano — *et P. R.*
pariter cum filiis — *cum filiis pariter*
adesse intellegeret — *intelligeret adesse*
huiuscemodi verba cum Jugurtha habuisse — *huiuscemodi habuisse orationem*

10.

Jugurtha te — *te iugurtha*
tua — *tua facta*
renovatum est — *renovatum*
obtestorque — *obtestorque te*
uti hos — *ut hos*
pariuntur — *parantur.* Sed in hoc. voc. aliquid erasum.
amicior — *amicitior*
boni eritis — *boni fueritis*
qui ætate — *quia ætate*
observate — *et observate*
enitimini — Sic cod. quoque, sed a pr. man. fort. *enitemini*

11.

iam ante — *iam antea*
transductus — *traductus*
iacit — *ait*
his tribus — *tribus*
adoptatione — *adoptione*

12.

Itaque tempus ad utramque rem — *Ita ad utramque rem tempus*
conficit — *perficit*

13.

divolgatur — *divulgabatur*
metus — *timor*
sequuntur — *secuntur*
tum Jugurtha — *tunc iugurtha*
omnis Numidiæ — *omni numidia*
præcipit — *præcepit*
primum uti — *uti primum*
possint — *possent*
ubi legati — *legati ubi*

14.

locum ducerem — *loco ducere*
me habiturum — *habiturum*
homo omnium — *homo hominum*
regno — *regno vestro*
secundum ea — *sed ea.* In marg. adscript. *alia litteratura scdm priscianum: scdm ea uti debetis uterer*
per se ipsa — *per se ipsam*
a vobis recepti sunt — *sunt recepti a vobis*
amicitiam instituit — *instituit amicitiam*
progeniem — *progenies.* Haud dubie tamen ab initio script. *progeniem*
pati me — *me pati*
Si ad impetrandum — *Sed si ad impetrandum*
Romani populi — *populi R.*
iis finibus — *his finibus*
versabitur — *versabimur*
incolumes — *incolomes*
pacem agitabamus — *agitabamus pacem*
ecferens — *efferens*
isdem dolis nonquit — *hisdem dolis nequivit*
meo regno — *regno meo*
conscripti uti — *conscripti ut*
nos uti — *nos ut*
infelix — *infelix ego*
alia clades — *alia clade.* Videtur autem ab initio script. fuisse *clades*
obiecti sunt — *sunt obiecti*
an reges — *aut reges*
monumenta plurima — *plurima*
coleremus — *colerem*
societates — *societatem*
foedera nova — *nova fœdera*
obedientia — *obœdientia*
quo facilius sociorum iniurias — *quo sociorum iniurias facilius*
næ ille — *ut ille*
fratris mei — *fratrisque mei*
iam iam frater — *iam frater*
omnis has — *has omnes*
neu vivere — *ne vivere*

15.

neu verba — *ne verba.* Fortasse tamen ab initio script. *neu* vel *neve*
senatus magna pars — *magna pars senatus*
extollere laudibus — *laudibus extollere*
severe — *vere.* Sed ab initio ssript. *severe*
Aemilius — *emilius*

16.

optinuerat — *tenuerat*
Graccho — *gracco*
famæ — *fama*
adgressus — *aggressus*
Mauretaniam — *mauritaniam*

17.

arbore — *arbori*
interiere — *interire*

18.

Gætuli — *getuli*
Libyes — *libies*
aut imperio — *neque imperio*
quas nox — *qua. nox*
connubia — *conubia*
alia deinde alia — *alia deinde.* Sed erasum est alterum: *alia*
Nomadas — *numidas*
mapalia illi — *illi mappalia*
mature — *maturæ*
possedere — *possidere*
Dein — *deinde*

19.

Phænices — *phenices*
aliis n. r. avidis — *alii n. r. avidi.* Sed erasa utroque loco lit. *s.*
Hipponem, Hadrumetum — *yypponem adrumetum*
eæque — *hæque*
Catabathmon — *cathabathmon*

habuerant — *habuerat.* Sed erasa lit. *n.*
Numidæ — *numidiæ*
antea cognitus — *cognitus*

20.

ratus — *esse ratus*
pecore — Sic cod. sed recent. man. script. *dedecore*
alia præda — *aliam prædam.* Sed ab initio haud dubie *alia præda*
loca hostiliter — *hostiliter loca*
Adherbalem dolore permotum — *dolore permotum atherbalem*

21.

exercitus consedit — *consedit exercitus*
bellum foret — *foret bellum*
ab Adherbale Romam — *romam ab atherbale*
de controversiis - - - disceptare — †
ita seque illisque — *itaque seque illis*

22.

eo magis — *eo magisque*
parant — *parent*
carius a. S. esse — *carius esse a. s.*
summo viro — Sic cod. quoque, sed sup. lin. recent. man.
quo plura — *quod plura*
prohibuerit — *prohibuerint*
ita utrique — *itaque utrique*

23.

atque fossa — *aut fossa*
arrigere — *erigere*
suas fortunas — *fortunas suas*
Cirtam — *cirta*
hæc fuit — *fuit hæc*

24.

extinguendi me — *me extinguendi*
quintum iam — *iam quintum*
nisi tamen — *ni tamen*
H. fratrem meum — *fratrem meum h.*
vestrum regnum — *regnum vestrum*
obsidet — *tenet atque obsidet*
relicum — *est reliquum*
fidem verbis — *verbis fidem*
cruciatus corporis — *cruciatus*
deprecor — *deprecor ut evadam*

25.

isdem illis — *hisdem illis*
enisum — *enisum est*
devictum — *devictum est*
usi — Hoc voc. sup. lin. al. man. script.
in Senatu princeps — *senatus princeps*
Romæ — Hoc voc. sup. lin. al. man. script.
divorsus — *diversis.* In ult. syllaba aliquid rec. man. emendatum
in avido — *avido*
Senati verbis — *senatus verbis*

26.

Italici — *itali*
tradat — *traderet*
curæ fore — *curæ esse*
facit — *fecit*
armatus obvius fuerat — *armatis obvius fuit*
interficit — *interfecit*

27.

idem illi — *illi idem*
decretæ — *decretæ sunt*

28.

venum ire — *venalia.* Sed ab initio script. videtur *venire*
ut illis — *uti illis*
præcipit — *præcepit*
omnes mortalis — *omnes ut mortales*
Romam adventabant — *romæ adventabant*
proxumis — *proximis,* sed sup. lin. al. manu.
Senati decreto — *senatus decreto*
ita infectis rebus illi domum discedunt — *illi infectis rebus ita domum reversi sunt*
legat — Sic cod. quoque, sed a rec. man. *legit*
transvectæ — *transvectæ sunt*
urbes aliquot — *aliquot urbes*

29.

primum — *primo*
redimebat — Sic cod. sed infra lin. al. manu.
sese aliquid — *se aliquid*
accepit — *acceperat*
spem adductus — *adductus spem*

præsenti consilio locutus — *præsenti locutus consilio*
transigit — *transegit*
quasi per saturam — *quasi per s.* Ceteræ litteræ erasæ sunt.

30.

Romæ per omnis locos — *per omnes locos*
monere — *monere populum R.*
superba et crudelia — *superba crudelia*
multis orationem eius — *multis eius orationibus*

31.

annis quindecim — *annis X*
obnoxiis — *obnoxii*
hæc talia sunt — *talia hæc sint*
obviam ire — *ire obviam*
ego vos — *vos ego*
maiores vestri — *maiores nostri*
post C. Gracchi — *post gracchi*
vestri ordinis multi mortales — *multi vestri ordinis*
lubido — *libido.* Sed ab. init. *lubido*
nequitur — *nequit*
omnia hostibus — *hostibus omnia*
magnifici — *magnifice*
iniusta imperia — *imperia iniusta*
ii qui — *hi qui*
honesta atque inhonesta omnia — *honesta omnia atque inhonesta*
vestram transtulere — *transtulere vestram*
tam vos libertatis — *vos tantam libertatis*
optumos — *optimos.* Sed ab. init. script. *optumos*
maiores vestri — *maiores nostri*
nonne summa — *non summa*
deditícius est — *dediticius esset.* Sup. lin. *est*
iussis vestris — *iussis nostris*
pax aut deditio sit — *pax fuit aut deditio*
damna atque dedecora — *dampna dedecora*
et illa quam hæc — *Et si illa quam hæc*
retinere — Sic cod. sed rasura et recentior manus apparent.
recusare audebat — *audebat recusare*

viro flagitiosissumum — *viro flagitiosissimo* (with *s* written above in both)
impune iniuriam — *iniuriam impune*
quantum — *qui tantum.* Sed ab init. *quantum*
serviundum — *serviendo.* Rec. man. *serviendum*
sociis vestris — *sociis nostris*
hostibus, hostibus — *hostibus*
ereptæ pecuniæ — *pecuniæ ereptæ*
gravia sunt, tamen consvetudine iam — *gravia sint, consvetudine tamen*
imperium vestrum — *imperium nostrum*
immemorem — Sic cod. sed a pr. m. *memorem*

32.

sæpe dicundo — *sæpe indicendo*
pecuniæ captæ — *pecuniæ acceptæ*
accersebant — *arcessebat*
vendere — *venderent*
agebant — *agebant.* Sed ab init. *agerent*
in animos — Sic cod. quoque, sed *in* erasum.
Cassius — *cassius prætor*
quoniam se — *quo se*

33.

animi erat — *erat animi*
diximus — *memoravimus*
Bæbium — *bebium*
iniurias omnis — *omnes iniurias*
habere — Hoc voc. in cod. alia manu et alio atram. script.
verum aperiat — *vera aperiret*
magnam — *et magnam*

34.

—

36.

urgueat — *urgebat*
fido sibi — *sibi fido*
insidiatores — *ut insidiatores*
regis mandata — *mandata regis*
deinde ubi — *Ac deinde ubi*
paulo — *pauloque*
fit reus. m. ex æ. b. que — *fit m. ex æ. b. que reus*

animum advortit — *animadverterat*
priore — *priori*
in Numidiam — *in numidia*
eodem — Sic cod. sup. lin. sed eadem manu.
Roma — Sic cod. sed ab init. fortasse *romam*
eo tacitus — *tacitus eo*

36.

adventabat — *adventabant*

37.

pro prætore — *prætorem*
pecuniæ capiundæ — *capiundæ pecuniæ*
magnisque — *magnis*. Rec. man. adi. *que*
quod quanquam — *quanquam*
ob thesauros oppidi potiundi — *ob thesauros potiundos*
properare — *præparare*

38.

subdolus — *subdole*
eius augere amentiam — *augere dementiam*
supplicantis — *supplices*
spe pactionis perpulit — *perpulit spe pactionis*
delicta occultiora — *occultiora delicta*
diu — *die*
partim uti — *partium uti*. Ab initio tamen *partim* script. videtur.
perculsi tumultu — *tumultu perculsi*
trepidare — *et trepidare*
vis magna — *magna vis*
nocte atque nubibus — *nubibus atque nocte*. Hoc voc. alia manu sup. lin. script.
transiere — *transire*
Numidæ cuncti — *numidæ*. Al. man. sup lin. *cuncti*
deinde — *dein*
fame et ferro — *fame ferroque*
memorem Sic cod. quoque, sed in extr. syllab. rasura est. Fortasse ab init. *memoria*
incolumis — *incolomes*
mortis metu — *metu mortis*

39.

ab sociis — *a sociis*
auxilia accersere — *arcessere auxilia*
omnibus modis — *modis omnibus*
uti convenerat — *ut convenerat*
Numidia — *in numidia*
agitandum — *agendum*

40.

Interim — *interea*
Mamilius — *mamillus*
promulgat — *promulget*
Senati decreta — *decreta*
neglegisset — *neglexisset*
pericula — *periculum*
quam intenta *quantum intenta*
iusserit, decreverit, voluerit — *iusserit*. Sed vocc. sequentia erasa sunt.
supra — *supra fuisse*
etiam tum — *tum etiam*
quæsitores — *questores*
quæstio — Sic cod. Rec. man. addidit *ne*
ceperat — *cæperat*.

41.

Senatus factionum — *senatorum factionum*. Sed in ult. syll. prioris voc. rasura est. Fortasse ab init. *senatores* script.
in b. a. civitatem — *civitatem in b. a.*
asperius acerbiusque fuit — *acerbius asperiusque fuere*
omnia in duas partis — *in duas partes omnia*
semet ipsa — *semet ipsam*
quasi permixtio terræ oriri coepit — *quasi permixtione terræ oriri coepit*. Sed locus manu rec. tractatus est. Sup. lin. script. *oriri*. Fortasse ab init. script. *permixtionem*

42.

vindicare — *vendicare*
in libertatem — Hæc vocc. in margine adscripta.
ac nomen — *et nomen*
spes societatis — *societatis spes*
coloniis — *colonis*. Alterum *i* sup. lin. alio atram. adiectum.
alterum, alterum — *alterum*
necaverat — *necaverant*

moderatus animus — *animus moderatus*
alteros vincere — *alteros*. Sup. lin. adscript. *vincere*
omnis — *omnibus*
singulatim — *singillatim*
parem — Sic cod. Ab init. *parum* script. videtur.

43.

Auli — *albini*. Quod voc. tamen ab initio omissum fuisse videtur.
provincias — Hoc voc. sup. lin. scriptum.
ubi primum — *primum ubi*
scribere — *scribere eligere*
conpositisque — Hoc voc. in marg. additum.
invictum animum — *animum invictum*

44.

a Sp. Albino Proconsule — Sic cod. sed ab init. *spurii albini proconsulis*
et modestia — *sine modestia*
spei bonæ — *bonæ spei*
temporis æstivorum — *æstivorum temporis*
nisi quom odos — *ni cum odor*
neque muniebantur ea — +
more — Hoc voc. sup. lin. script.
lubebat — *libuit*
permixti cum militibus diu — *cum militibus permixti die*
alia amplius — *amplius alia*

45.

Namque edicto primum — *nam edicto primo*
hostes adessent — *hostis adesset*
circumire — *circuire*
ne quispiam — *ne quisquam*

46.

nunciari — *nuntiare*
pecora cultoresque — *cultores pecoraque*
obvii — *obviam*
imperarentur. — *imperarentur* Post hoc voc. rasura est 7 vel 8 litterarum.
temptari — *temptare*
equitatus hostium — *equitatus*

an præsens — *vel præsens*
in incerto — *incertum*. A man rec. *in incerto*

47.

oportunitate — *oportunitates*
promissa legatorum — *legatorum promissa*

48.

Muthul — Sic cod. sed ab init. *muthula*
ferme milia passuum viginti — *fere milia* xx. Post hæc verba rasura voc. *passuum*
ab natura — *ac natura*
murtetis — *mirtetis*
humi arido atque arenoso — *humo arida atque arenosa*

49.

quæ ageret — *quid ageret*
suos — Hoc voc. al. atram. sup. lin. scriptum.
suis — Sic cod. sed syll. *is* alio atram. script.
aliis — *alii*. Sed rec. man. erasum *s*.
pro quoiusque — *cuiusque*
monte degrediéns — *montem digrediens*
obscurati — Sic cod. sed in syll. *ti* rasuræ et recentioris manus vestigia apparent.
milites hortatus — *hortatus milites*

50.

degredi — *digredi*
tempore — *temperiæ*
primos — Sic cod. quoque, sed manu recent.
prætergressam — Sic cod. sed a pr. man. *prætergressos*
duum milium peditum montem occupat — *duum milium montem occupat peditum*
ac post — *et post*
deinde repente signo dato — *dein signo dato*
a sinistra et dextera — *a dextra ac sinistra*
atque instare — *ac instare*
obvii hostibus fuerant — *hostibus*

obvii fuerant. Ab init. script. *fuere*
ab Jugurtha equites — *equites ab iugurtha*
ubicumque Romanorum turma insequi coeperat — Sic cod. a man. rec. Ab init. *ubicunque romanos insequi coeperant*
sese — *se*
campi — Sic ab init. cod. sed rec. mand. emend. *campus*
ea vero — *ea.* Sed erasum est voc. *vero*

51.

hostes atque cives — *hostes cives*
agi, fors omnia — Hæc desunt, sed in marg. legitur: *agi. fors*
advorsum pedites — *adversum pedites.* Sed inter hæc vocc. aliquid erasum est.
orare, hortari — *orare et hortari*
munimentum ullum — *ullum munimentum*
cedentes — Sic cod. sed ab initio script. aut *recedentes* aut simile quidpiam.
ne Jugurtha quidem — *nec iugurtha quidem*
inicum — *inimicum*
circumire — *circuire*
dubiis — Sic cod. quoque, sed ab init. *dubius*

52.

certabant — *pugnabant*
die vesper erat — *vesper erat diei*
præceptum fuerat — *præceptum erat*
supra diximus — *prædiximus*
eum Rutilius — *rutilius eum*
simulque — *simul q.* Ab initio haud dubie script. *simul quia*

53.

animadvortunt — *advertunt*
humum aridam — *aridam humum*
castris sicuti — *castris sicut*
abiectis armis — *abiectis ramis.* Rec. man. *armis*
morabatur — Sic cod. sed ab initio *morabantur*
instructi — *instructique*
alteros — Sic cod. sed a pr. m. *alterum*
et tumultum — *tumultumque.* Supr. lin. script.
ni utrimque — *ni utrorumque*
repente — Hoc voc. sup. lin. script.
detractant — *detrectant*

54.

isdem — *hisdem*
satis iam — *satis*
Jugurtha ubi — Sic cod. sed inter hæc vocc. plura erasa sunt.
natura munita receperat — *munita receperat natura*
Numidarum — Sic cod. sed quid ab init. script. fuerit, non liquet.
inicum — *inimicum*
Numidiæ loca — *loca numidiæ*
interfici iubet — Sic cod. sed ab init. *interficit. iubet*
præbita — *præbita sunt*
impositum — *impositum est*
cui spes — *cuius spes*
sita erat — In cod. *sita* sup. lin. sed eadem, ut videtur, manu script.
qui sua — Sic cod. sed rec. man. *quia*
copia — *inopia*
capit — Hoc voc. in cod. rec. man. additum.
isdem — *hisdem*

55.

victor tamen virtute fuisset — *tamen victor fuisset virtute*
ex Auli — *ex albini*
clarior — *clarior erat*
magis anxius — *animosior.* Ante hoc voc. erasum videtur *magis*
effuso — *fuso*
igni — *igne*
vi — Hoc voc. in cod. erasum.
fuga atque formido — *formido atque fuga*

56.

quia fallere — *quod fallere*
illis — Sic cod. sed a pr. man. *illos* script. videtur.
amissis — *admissis*

57.

in campo situm — *situm in campo*
oritur — *exoritur*
alii succedere — *alii evadere vel*

succedere vel murum asscendere. Sed hæc omnia deleta sunt præter vocc. *alii succedere*
picem sulphure et tæda mixtam ardentia — *picem sulphure et tæda mixtam ardenti*
parique et sqq. — Hæc in cod. sup. lin. sed ead. man. scripta.

58.

repentino metu — *timore repentino*
sin Numidæ — *si numidæ*
victore — Sic cod. sed ab init. *victoriæ* script. videtur.
neve — *neque*

59.

superiore — *superiori*
repente nostros — *nostros repente*
perturbantur — *turbabantur*
advorsis equis — *adversi sequi*

60.

eos uti quæque Jugurthæ res erant — *eosque uticunque res iugurthæ erant.* Sed in voc. *uticunque* rasura.
aut niti — *niti*
ea huc — Sic cod. sed voc. *ea* rec. man. adiect.
magna vi — *vi magna*
volneribus confecti — *confecti vulneribus*
denique — *deinde*

61.

nisi ex — *ni ex*
ad se — *ab se.* Sed a pr. man., ut videtur, *ad se*
proxuma — *proxima est*
de nece — *nece*
ac primo — *ac primum*
metuenti ne — *metuenti*

62.

liberisque — *ac liberis*
provideat — *ita provideat*
iam et — *et iam*
in illius fidem tradere — *in illius fide traderet*
accersi — Sic cod. sed man. rec. adi. *ri*
et aliorum — *atque aliorum*
consumptis — *consultis.* Sup. lin. *consumptis*
reputaret — *repugnaret.* Sup. lin. *reputaret*

63.

dis — *diis*
haruspex — *auruspex.* Sed eras. est prius *u*
ageret — *agere*
sæpissime — *sæpe*
cuncta — *omnia*
ergo ubi — *ergo*
faciem eius — *faciem*
eo modo — Hæc vocc. sup. lin. script.
consulatum — *consulatus.* Sed ab init. *consulatum* script. videtur.
neque tam egregiis factis — *neque egregius factus*
is — *his.* Sed hoc voc. rec. man. additum videtur.

64.

ubi Marius haruspicis — *ubi auruspicis.* Sed et hic erasum *u.*
hortabatur — *hortaretur*
id petere — *id sibi petere*
cum pro — *pro*
ullo — *aliquo*
antea — *ante*
exercitus si sibi — Hæc vocc. alio atram. scripta sunt.

65.

præsidium quod — *quod præsidium*
in eos — †
satellites — *satelliti*
imperatori — *imperatorem.* Sup. lin. adi. *in*
virum — *virum esse*
foret — *esset*
sine mora habiturum — *habiturum sine mora*
id bellum — *bellum*
plebes — *plebs*

66.

pacis — Hoc voc. in marg. adiectum.
inermos — *inermes*
plebes — *plebs*

67.

intactus profugit —*profugit intactus*

aut casu — *an casu*

68.

e conspectu — *ex conspectu*
ultum ire iniurias — *iniurias ultum ire*
postera — *postero*
quamdam — *quandam*
late — *latere*

69.

animum advortere — *animadvertere*, sed a pr. man. *animum advertere*
vastari — *vastare*
rursum — †
signo — *repente signo*
sese parum — *parum sese*
expurgat — *excusat*. Sup. lin. *expurgat*
condemnatus — *condempnatus*
Nam is civis ex Latio erat — *nam civis ex collatio* (ut videtur) *erat*. Sed *is* sup. lin. adi. et *col* eras. est.

70.

qui plerumque — *plerumque*
gloria — *gloria magna*
inventæ — Sic cod. quoque, sed in litt. *ae* rasura est.
consilio — *consiliis*
posceret — *exposceret*
inultis — Sic cod. sed a pr. man. *inultus*
cupidus — Sic cod. sed a pr. man. *cupidinibus*
mollitiam — *mollitiem*
monere — †
virtute Metelli — *metelli virtute*

71.

uti acta erat cognovit — *uti. erat ex perfugis cognovit*
facere perfidia c. s. — *perfidia c. s. facere*

72.

alio atque — †

73.

addiderat — *addidit*
moderata — *moderabant*
accersere — *arcessere*
relictis operibus — *operibus relictis*
frequentarent — *frequentabant*
perculsa nobilitate — *nobilitate perculsa*
Mancino — *mantino*
ante Metello — *paulo decio*
frustra fuit — *frustra erat*

74.

posset et — *posset*
varius — *vanus*
hominum — *omnium*
ac post paulo — *aut paulo post*
virtuti an fidei popularium — *virtute popularium an fide*
quocumque — *Ita quocunque*
sese — *se*
certatum — *certatum est*
congressu — *concursu*
aliquanto — *et aliquanto*
ferme — *fere*
Numidis — *numidas*. sed a prima man. *numidis*
tuta — Sic cod. sed rec. man. add. *ta* sup. lin.

75.

oppidi — *oppido*
levari — Sic cod. sed a pr. man. *levare*
frumento — Sic cod. sed a pr. m. *frumenta*
eo — *eoque*
fuerint — *fuerit*
oppido aquam — *aquam oppido*
quo — *quod*
missa — Hoc voc. sup. lin.
superque foret — *superforet*

76.

uno — *una*
negoti gratia — *gratia negotii*
Ii postquam — *hi postquam*
metuerant — *metuerent*
pependere — *pendere*. Sed ante hoc voc. aliquid erasum.

77.

venerant — *veniunt*. Sup. lin. *venerant*
illorum socios — *et illorum socios*. Sed a pr. manu haud dubie *illos*
impetrata — *impetrata sunt*
nave — *navi*
quæ — *quod*

emissæ — *emissæ sunt*

78.

situm — *est situm*
alia, alia — *alia*
connubio — *conubio*

79.

Carthaginiensium — *carthaginensium.* Sic semper.
nos locus — *locus nos*
eos — Hoc voc. sup. lin.
nomen Philænis erat — *philenis erat nomen*
illis locis — *locis illis*
secus atque — *secus.* Sup. lin. *atque*
se vident — *se esse vident*
coortus — *cohortus*
digressos — *egressos*
quos fines — Sic cod. sed rec. man. *quo*, deleto *s*.

80.

ad studium sui — *sui ad studium*
advorsus — *adversum*
incepto bello — *incepto belli*
quia — *quod*
habent — *habeant*
nulla p. s. obtinet — *nullam p. s. optinet*

81.

regem Persen — *persen regem*
uti — Sic cod. sed ab initio *ubi*
Metellus — Q. *metellus*
pretium — *opere pretium*

82.

facit — *fecit*
Roma — *romæ*
provinciam Numidiam Mario datam — *mario provintiam numidiam datam esse*
atque — *aut*
bonum ingenium — *ingenium*
cognitum est — *cognitum*

83.

stultitiæ — † Sup. lin. legitur *stulticia*
periculo suo — *suo periculo*
ad Bocchum mittit — *mittit ad bocchum*
ægerrume — *acerrime*
licere — *licet*
satis placide — *placide satis*
fieret — Sic cod. sed a pr. man. *foret* script. videtur.
alia — *partim*
eo modo — *eodem modo*

84.

consul factus — *factus consul*
provinciam Numidiam — *numidiam provintiam*
accersere — *accersiri*
militiæ — Sic cod. sed a man. sec. *militia*
quamquam — *quicquam*
abnuere audebat — *negare non audebat*
invaserat — *invadit*
concionem — *contionem*

85.

isdem — *hisdem*
supplicis — *suppliciis*
pluris — *pluris est*
illam — †
vestro beneficio — *beneficio vestro*
nolis offendere — *nobis offensos scio*
opinione — *opinatione*
facta — Hoc voc. man. rec. addit.
in memet sitæ — *sitæ in memet*
virtute — *ex virtute*
tutari — *tueri*
ante vestra beneficia — *antea vestra beneficia.* Sed a pr. man. *vestro beneficio*
sumat — *sumet*
offici sui — *sui officii*
atque ego — *at ego*
præposteri homines — *homines præposteri*
contemnunt — *contempnunt*
generosissumum — *generosum esse*
faciunt — *faciant*
contemnant — *contempnant*
næ illi — *ne illi.* Sup. lin. *pro: nonne.* Inde Tegerns. *nenomine*
quanto — *quantum*
quasi lumen — *lumen*
meamet — *mea me.* Rec. man. adposuit *t*
iniqui sint — *sint iniqui*
lacerent — *lacerarent*
modestiam — *molestiam*
animi mei — *animi*

prædicet — *prædicent*
falsam — *falsa*
accusantur — *accusant*
etiam atque — *atque*
aut consulatus — †
hastas — *hastam*
satis ostendit — *ostendit*
discere quippe quæ — *dicere quæ.* Erasum est voc. *quippe*
hostem — *hostes*
nisi turpem — *ni turpem*
his ego — *his ergo*
id est — *hoc est*
omnia quæ — *omnia.* Man. rec. adposuit *quæ*
preti cocum quam villicum — *pretii coquum quam vilicum*
ex aliis — *aliis*
divitiarum esse — *divitiarum*
est ita — *ita est*
se flagitiis — *flagitiis se*
habete — *habetote*
tutata — *tuta*
atque superbiam — Sic cod. sed *atque* rec. man. additum.
ibi est — *est*
ætas est — *est ætas*
meque vosque — *me vosque*
decebat — *decet*
factus est — *factus*
uti boni — *ut boni*

86.

aliisque — *aliis*
onerat — Sic cod. sed a pr. man. *onerant*
auctus — Sic cod. sed a pr. man. *actus*
oportunissumus — *oportunissimus erat*
curæ — *cara*
omnia cum pretio — *cum pretio omnia*
aliquanto maiore — *maiore aliquanto*
paucis diebus — *diebus paucis*

87.

levia alia — *alia levia*
cognoverunt — *cognovere*
effusos — *fessos*

88.

contra spem suam — Hæc vocc. sup. lin. sed ead. man. scripta.
utrisque — *utrimque*
consilia — *consilium*
prædas — *prædam*
in itinere — *itinere*
ab oppido Cirta — *a cirta*
gloriosa modo neque b. p. cognovit — *gloriosa facta sunt neque b. p. copiam cognovit*
oportunissumæ — *oportunissime*
atque bellum — *aut bellum*

89.

statuerat — *constituerat*
Libys — *lybis*
quorum — *quarum*
ipsa — †
cum propter — *tum propter*
oppidum Thalam — *oppidum thala*
ibique — *ubique*
atque sitim — *et sitim*

90.

diis — *dis*
temptabatur — *agitabatur*
providenter — *evidenter*
Tanam — *tanain*

91.

idem proxuma — *idemque proxima nocte*
portas — *portis*
ante neque — *neque*

92.

patravit — †
deserta — †
Mulucha — *muluchæ*
omnia — *omni*
præcisum — *præcisæ*
ex plano — *ea paulo*

93.

usus fuerat — *usus est*
advorsnm — *adversum,* sed. lit. *d.* erasa.
animum advortit — *animadverterat*
perscribit — *pervenit;* sed alia manu. Quid ab initio script. fuerit, non apparet.
eadem — *eodem*
escenderat — *ascenderat*
adit, acta edocet — *adiit, acta docet*
escenderat — *descenderat*

numero quinque — *quinque numero*
et ei — *et*

94.

qui centuriis præerant — Pr. man., ut videtur, *qui et centuriæ præerant*, a manu sec. *ascensuri erant*
atque pedibus *aut pedibus*
streperen *perstreperent*
escenderent *ascenderent*.
præ se — *per se*
descendensque — *et descendens*
digrediens — *egrediens*
intentos proelio Numidas — A pr. man. fortasse *intentus invidias*. Postea locus emendatus et adi. *proelio*
vineas egressus — *vineas est regressus*. Eras. autem lit. *r*.
Romanis omnibus — *omnibus romanis*
proelio intentis — *in proelio intentis*

95.

quos uti — *qui uti*
cogeret — *colligeret*
nobilis fuit — Hæc vocc. in marg. sed ead. man. script.
et Latinis — *atque latinis*
fortuna fuit — Sic cod. sed *fuit* sup. lin.
pudeat an pigeat magis — *pudet magis an piget*

96.

properantius — Hoc voc. supr. lin.
repetere — Sic cod. sed a pr. man. *rapere*
quis rebus — *quibus rebus*

97.

eius — Hoc voc. sup. lin.
ipsique — *ipsi*
partem tertiam — *tertiam partem*
parte die — *diei parte*
et victis — *victis sibi*
quia — *quod*
concurrunt — *incurrunt*
ac tamen — *at tamen*
escendere — *ascendere*
quia — *quod*
orbis facere — *orbes fecere*

98.

munimenta quærebat — *munimento gerebat*
paulatim disp. mil. — *disp. mil. paulatim*
hostibus conturbatis — *conturbatis hostibus*
quia non fugere — *quod non fugere aut*

99.

et paulo — *ac paulo*
vigiles item cohortium turmarum — *vectigales item cohortium turmas*
atque portis erumpere — *aut portis erumpere iubet*
et horribili — *atque horribili*
strepitu clamore — *strepitu atque clamore*
formido — *formidine*
inpedita fuga — *fuga impedita*

100.

quæ propter — *propter*
dextumos — *extremos*
omnis adesse, laudare — *omnes esse, omnes laudare*
facere — *faceret*
super vallum in mun. — *in mun. super vallum*
labos — *labor*
pars quod — *quod*
res publica — *rei p.*

101.

ab oppido — *oppido*
redeuntes — *abeuntes*
primum hostes — *primum*. Sup. lin. script. *hostes*
emissis — *missis*
adfuerant — *fuerant*. *Ad* rec. man. adpositum.
agebat *erat*
ibi Jugurtha — *iugurtha ibi*
ab latere Mauris — *mauris ab latere*
acceperat *ceperat*
in campis *campis*. Rec. man. supr. lin. scr. *in*
fugere — *effugere*
infecta — *confecta*

102.

dubie iam — *dubie*
duos — *duo*. *s*. rec. man. adi.
de suo et de populi — *et de suo et populi*
uti — †

lætitia est — *lætitia*
atque illum — *et illum*
inopi — †
tutius — *tutiusque*
abunde habemus — *habemus abunde*
a principio tibi — *tibi a principio*
placuisse et — *placuit*
nostram te — *nostram*
quando — *quoniam*
multa atque — *multa*
officiis — †
hoc — *hæc*
numquam p. R. — *p. R. nunquam*
ad ea — *ad hoc*
ob regnum — *regnum*
suam factam — *factam suam*

103.

loca sola — *sola loca*
perfugas omnis — *omnes perfugas*
seu — *feliciter seu*
dein — *deinde*
permittit — *promittit*
dein — *deinde*
eos ille — *eosque*
Sullam —[†
rati — *rati sunt*
simul — *simulque*
copias, fidem, magnitudinem — *copiasque et magnitudinem*
pollicito — *pollicitus*

104.

infecto negotio, quo intenderant — *confecto quo intenderant negocio*
Cirtam redit, de — *cirtha redit et de*
illosque et Sullam — *illos et syllam ab tucca*
prætorem — *prætorem romanum*
eundi Romam fit — *romam eundi fit et*
ea Sullæ — *et hæc syllæ*
humanarum rerum — *rerum humanarum*
omnibus — *omnibus rebus*
Rufo — *rufone*
stipendium in Africam adportaverat — *in affricam stipendium portaverat*
legatis eius postquam — *legati eius*

105.

quis — *quibus*
ad se mitteret — *admitteret*
conmunibus — *omnibus*
secus atque — *seu*
advorsum — *adversus*
et numerum ampliorem vero — *ampliorem*
intendere — *incendere*

106.

rogat atque — *rogatquę*
virtuti suorum — *suorum virtuti*
ab eodem — *ab eo*
cænatos esse — *cænatos esse iubet*
ignes — *ignesque*

107.

æstumabat — *existimabat*
ante — *antea*
pugnatum — *pugnatum esse*
decere — *deceret*
ne ea — *ne*
factu — *factum*
probata — *probata est*
incolumes — *incolomes*

108.

consilia — *consilia ierat*
populus Romanus — †
consulta — *consulto*
neu J. l. pertimesceret — †
quin res — *quo res*
Romanos et Numidiam — *Romanos neu iugurthę legatum pertimesceret scilicet nuncium numida*

109.

pauca — *pauca se*
etiam nunc — *et nunc*
occulte — †
internuncius — *internuncius fuit*
et ex — *ex*
sic rex — *rex sic*

110.

privato — *privato s. tibi*
me hercule — *hercule*
indigus — *indigui*
ceteri dolere solent — *et ceteri solent dolere*
amicitiæ tuæ — *pretium tuæ amicitiæ*
carius — *clarius*
quoad — *quod*

redditam — ***tibi redditam***
flagitiosum est — ***flagitiosum***
populo Romano — †
quod voltis — ***uti vultis***

111.

pace et — ***pace***
patefecit — ***patefacit***
amplius armis — ***armis amplius***
aliquid — ***et aliquid***
in promptu — ***in promtum***
Jugurthæ copiam — ***copiam iugurthæ***
fore — ***forte***
tunc — ***tum***
negitare, adfinitatem, cognationem — ***negare cognationem affinitatem***
ad hoc — ***ad hæc***
avorteret — ***adverteret***
et ex — ***ex***
avidissimus — ***avidissimus erat***

112.

At rex — ***et rex***
sibi per D. ex Sulla — ***sibi exilla per D.***
venit — ***proficiscitur***
denunciat — ***nunciat***
potestatem — ***potestate***
aut populi — ***et populi***
non sua — ***non***

113.

Hæc Maurus — ***ea maurus***
diu volvens — ***diuoluens***
promisit — ***promittit***
sæpe — ***et sæpe***
tempore et loco constituto — ***loci constituto tempore***
bonæ — ***boni***
ceteris — †
voltu — ***vultu, colore, motu corporis***
patefecisse — ***patefecissent***
ex eius — ***ex illius***
causa — ***gratia***
dictum — ***doctum***
ex insidiis — †

114.

Q. Cæpione et Gn. Manlio — ***cepione et mallio***
pugnatum — ***pugnatum est***
certare — ***certari***
Romam — †
factus est — ***factus***
isque — ***usque***

Scripturæ codicis Hauniensis I[mi] ab editione Gerlachii (Bas. 1832) discrepantes.

Catilina.

Cap. 1.
videtur — *esse videtur*
facto opus est — *opus est facto*

2.
periculo — *periclo*
negotiis — *negotio*
homines — *omnes*
transiere — *transegere*

3.
vel pace vel bello — *vel bello vel pace*
facta aliorum scripsere — *scripsere aliorum facta*
sequitur — *sequatur*
actorem — *auctorem*
primum quod — *primum quia*
quæ delicta — *quorum delicta*
dicta — *dictum*
memores — *tu memores*
supra — *si supra*
studio — *a studio*
eadem qua — *eadem quæ*

4.
neque vero — *neque*
detinuerat — *tenuerat*

5.
bella intestina — *intestina bella*
quoius rei lubet — *cuiuslibet rei*
nimis alta semper — *semper alta nimis*
incitabant — *incitabant eum*
civitatis mores — *mores civitatis*

6.
habuere — *habitavere*
alius alio — *alii alio*
curæ similitudine — *similitudine curæ*
augendæ — *causa augendæ*
animum humanum — *humanum animum*

7.
simul ac belli patiens erat — *laboris ac belli simul patiens erat*
usu militiam discebat — *discebat usu militiam*
sic se quisque — *sic quisque*
conspici — *ab aliis conspici*
properabat — *properare*
populus Romanus — *romanus populus*
ni — *nisi*

8.
magnificæque — *et magnificæ*
provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem — *provenerunt m. i. sc. ibi per orb. terr.*
maxumis — *magnis*
qui ea — *qui ea facta*
virtus tanta habetur — *tanta v. h.*
dicere — *dicere et*

9.

discordias — *discordias, iras*
proelio — *e proelio*
signa relinquere — *relinquere signa*
vero quod — *vero*

10.

reges magni — *magni reges*
fortuna — *fortuna cepit*
ceterasque — *ceteras*
crudele intolerandumque factum — *crudele factum est atque intolerandum*

11.

propius virtutem erat — *virtuti erat propius*
vera via — *via vera*
fallaciis — *flagitiis*
pecuniæ studium habet — *habet studium pecuniæ*
facinora facere — *facinora fecere*
voluptaria — *voluptuaria*
molliveran — *molliverat*
ne — *nedum*
temperarent — *obtemperarent*

12.

—

13.

memorem — *memorare possem*
constructa — *constrata*
viri — *viros*

14.

flagitiorum atque facinorum — *flagitiosorum atque facinorosorum*
laceraverat — *laceraverant*
aut sanguine — *atque sanguine*
fuisse nonnullos — *nonnullos fuisse*
quam quod — *quam*

15.

adulta — *adultum*
colos — *ei color*

16.

manus — *aut manus*
petenti magna spes — *petendi magna spes erat*

17.

Junias — *Junii*
omnis — *omnes illos*
Autronius — *antronius*
P. et Servius Sullæ, Servii filii — *P. servius et servii sillæ filii*
aliqua — *alia*

18.

Tullo — *tullio*
Autronius — *antronius*
Romam — *romam romæ*

19.

formidolosa — *formidosa*
equites illos — *equites fuisse illos*
ante — *antea*
relinquemus — *relinquamus*
dictum — *dictum est*

20.

in rem — *in re*
secedit. — *secessit*
forent — *foret*
aut vana — *aut per vana*
animus — *animus meus*
nosmet ipsi vindicamus — *nosmet ipsos vindicemus*
iis — *his*
fueris — *fueritis*
ingenium — *ingenium est*
domos continuare — *continuare domos*
hortantur — *hortentur*
utemini — *utimini*
a vobis — *vobis*
vobiscum una — *vobiscum*

21.

quieta — *rempublicam quietam*
tabulas novas — *novas tabulas*
alia — *et alia*
petere — *ad hæc petere*
necessitudinibus — *necessitatibus*
increpat — *increpabat*
victoriæ Sullanæ — *Sullanæ victoriæ*
alacris videt — *alacres vidit*

22.

popularis — *populares conscios*
adiceret — *addiceret*
aperuisse — *dicitur aperuisse*

23.

senatu — *a senatu*
moverant — *amoverant*
huic homini — *huic*
ni sibi obnoxia — *ni obnixa*
agitare — *se agitare*
insolentiæ — *ex insolentia*
credebant — *credebat*
invidia atque superbia post fuere —. *invidiam et superbiam postposuere*

24.

dicitur — *dicitur catilina*

25.

forma — *fortuna*
liberis — *liberis suis*
luxuriæ sunt — *sunt luxuriæ*
cædis — *sceleris*

26.

comparatis Catilina — *catilina comparatis*
perpulerat — *pepulerat*
consuli — *consulibus*

27.

consuli — *consulibus*
Læcam — *leccam*

28.

domi suæ — *domi*

29.

poterat — *potuerat*
solet — *fieri solet*

30.

Kalendas Novembris — *Kl' novembrium*
atque — *atque alii*
missi — *missi sunt*
permissum — *permissum est*
ad hoc — *ad hoc decrevere*
sestertia — *sextertia*
libero — *et libero*

31.

deliciis — *delictis*
aut sui — *et sui*
patres conscripti — *patres cepit*

32.

Dein — *deinde*
multa antecapere — *multa antecapere ea*
opes — *opus*
maturent — *maturarent*
parent — *pararent*

33.

more maiorum — *maiorum more*
vostrum — *nostri*
plebes — *plebs*

34.

—

35.

Q. Catulo — *salutem q. catulo*
grata magnis in — *grata mihi in magnis*
et alienis — *alienis*
eam ab — *ut eam ab*

36.

Arretino — *Reatino*
Cicero urbi præsidio sit — *et cicero urbi præsidium*
morbi uti — *morbi atque uti*

37.

suarum rerum — *rerum suarum*
multis de — *de multis*
qui ubique — *quod ubique*
per dedecora — *qui per dedecora*
toleraverat — *toleraverant*
id adeo — *ideo*

38.

plebem — *per plebem*

39.

ad bellum — *ad*
inminutæ — *imminutæ sunt*
quod — *quo*
novandi — *novandis*
cuiusque — *cuiuscunque*

40.

Allobrogum — *allogobrum.* Sic omnibus locis.
si possit — *si possidet*
eos ad tale — *ad tale eos*
civitatium — *civitatum*
auxili nihil — nichil auxilii

41.

—

42.

ante — *antea*
Q. Metellus Celer — *q. metellus*

43.

magnis copiis — *copiis magnis*
divisa — *diversa*
eumque — *eumque uti*

44.

eos ad tantum negotium — *ad tant. neg. eos*
semet eo — *se eo*
parata — *parata omnia*

45.

rem omnem — *remque omnem*
illi — *illis*
obsidunt — *obsident*
et simul — †
primo — *primum*
a multitudine — *multitudine*

46.

a legatis — *a legatis allogobrum*
eodem — *eo die*

47.

dicere — †
ædilis — *debilis*
nam is — *namque is*
traduntur — *traditur*

48.

putabat — *putabant*
ad senatum adductus erat — *add. erat ad senatum*
consulente — *consulendæ*
faciundam — *faciendam sui*
aiebant — *agebant*

49.

pontificatus — *ne pontificatus* (repetito *ne*)
sed ubi — *ubi*
nobilitate — *mobilitate*

50.

liberti — *liberi*
lectos et exercitatos in audaciam orabat — *electos et execratos orabat in audaciam*
in custodiis tenebantur — *teneb. in custodiis*
præterea — *et præterea*

51.

quæ reges — *qui reges*
ira aut — *ira atque*
atque advorsa — *et adversa*
eos dimisere — *dimisere*
et in pace — *in pace*
quærebant — *querebatur*
sententiam — *sententias*
acciderent — *acciderint*
accendet — *accenderet*
vitam habent — *vitam agunt*
certo scio — *certe scio*
reprehendet — *reprehendat*
evenerit — *devenerit* (repetito *d*)
bonis — *rebus bonis*
ignaros — *ignaros eius*
non idoneos — *non ad idoneos*
paulatim licentia — *licentia paulatim*
huiusmodi — *eiusmodi*
ut is in — *ut in*
finis iugulandi — *iugulandi finis*
his temporibus — *his divitiis*
ingenia sun — *sunt ingenia*
aliena instituta — *instituta*
circumveniri — *circumvenire*
aliæque — *aliaque*
Ego hanc — *hanc ego*
in illis — *illis*

52.

finem fecit — *fecit finem*
huiuscemodi orationem — *orationem huiuscemodi*
maleficia — *malefacta*
futura sint — *fortuna sint*
in hoc ordine — *in ordine*
vita et morte — *morte et vita*
pecunias eorum publicandas — *publ. eorum pec.*
modo vos languere — *vos languere modo*
atque equorum — †
nobis copia — *copia nobis*
sibi quisque — †
cives — *viri*
ad bellum — †
deprehensis — *adprehensis istis*
miseremini — *misereamini*
atque etiam — *atque*

convortat — *convertatur*
maxume — *maxime timetis*
vigilando — *sed vigilando*
prospera omnia cedunt — *omnia prospere procedunt*
te atque ignaviæ — *atque ignaviæ te*
irati infestique — *infesti iratique*
verum parcite — *parcite vero*
nisi iterum — *ni iterum iam*
si mehercule — *si in me hercle*
verba — *verba mea*
ego censeo — *censeo ego*
aliaque se — *aliaque*
more — *morte*

53.

magna — *maxima*
clarus atque magnus — *magnus atque clarus*
sæpenumero — *sæpenumero P. romanum*
effeta — *effeta esset*

54.

alia — *alia gloria*
nihil largiundo — *largiendo nichil*
imperium, exercitum — *exercitum imperium*
gloriam, eo magis illum assequebatur — *gloria magis assequebatur*

55.

Catonis sententiam — *sententiam catonis*
triumviros quæ — *triumviros*
ceteris per prætores — *per prætores ceteris*
in carcere locus — *locus in carcere*
descenderis ad lævam — *ascenderis ad lævum*
incultu — *inculta*
vindices rerum capitalium — *indices capitalium rerum*
laqueo — *cum laqueo*
suis — †

56.

et ipse — *ipse*
duas — *duas militum*
modo in — *modo*
occasionem pugnandi — *pugnandi occasionem*
sperabat — *sperans*

57.

patefactam — *patefactam esse*
perfugeret — *perfugerent*
At Q. — *atque*
præsidebat — *residebat*
radicibus montium — *montium radicibus*
descensus — *discessus*
aberat — *abierat*

58.

milites — *o milites*
virtutem non — *non virtutem*
oratione imperatoris — *imperatoris oratione*
auribus obficit — *officit auribus*
monerem — *admonerem*
milites — *o milites*
quoque modo — *modo quoque*
vos divitias — *divitias*
texerint — *texerunt*
pro potentia paucorum pugnare — *pugnare pro pot. pauc.*
in exilio ætatem — *ætatem in exilio*
foeda atque — *foeda et*
pace bellum — *bellum pace*
quis — *quibus*
dementia — *extrema dementia*
maxumum est — *est maximum*
præterea — *postremo*
circumvenire — *circumvenire nos*
virtuti vestræ fortuna — *fortuna virtuti vestræ*
cavete — *cavete ne*

59.

instructos — *instructos armis*
propter — *prope*
dicebatur — *dicitur*
tumulti causa — *causa tumultus*
adpellat — *appellare*
cum magna gloria in exercitu — *in exercitu cum magna gloria*
eorum fortia — *fortia eorum*
animos accendebat — *accendebat animos*

60.

Sed ubi — *sed*
hostium — *hostium catilinæ*
posset — *solet*
geritur — *agitur*
accersere — *accersire*

officia simul — *simul officia*
tendere — *contendere*
interficit — *interfecit*
in confertissimos — *in fortissimos*

61.

vis animi fuisset — *animi fuisset vis*
vivos pugnando — *pugnando vivus*
divorsius — *diversius occubuerant*

Jugurtha.

1.

atque ævi — *aut ævi*
invenias — *invenies*
et clarus — *clarus*
quippe — *quippe quæ*
neque dare neque eripere c. p. — *neque eripere c. p. neque dare*
cupidinibus — *cupiditatibus*
diffluxere — *defluxere*
multumque — *multaque*
eo — *eo etiam*
ubi — *uti*
gloria æterni — *æterni gloria*

2.

corporis — *corporis vim*
omnia huiuscemodi — *huiuscemodi omnia*
omniaque — *omnia quia*
corporis gaudiis — *gaudiis corporis*

3.

neque illi — *neque illis*

4.

memet — †
solitos ita — *solitos*
rerum gestarum — *gestarum rerum*
qui ea s. virtus est — *virtus est, qui ea s.*

5.

quia magnum — *quia*
vastitas — †
expedio — *expediam*
omnia — †
amicitiam — *amicitia*
Africano c. ex v. fuit — *africanus c. fuit ex v.*
facinora — *facinora quæ*
magnum — *magne*
finis idem — *finis*
Mastanabale — *mastanabile*
Mastanabalis — *mastanabilis*

6.

gentis illius — *illius gentis*
gloria anteiret — *ante gloria iret*
sua ætate — *ætate sua*
intellegit — *intelligit*
cupidinem — *cupiditatem*
dolis interfecisset — *interfecisset dolis*

7.

quod erat — *eo quod erat*
Romanis — *romanus*
multaque — *multa*
quis — *quibus*

8.

rex — †
secreto — *secreta*
quibus — *quibusdam*
illi et gloriam — *illi gloriam*

9.

bello — *in bello*
certo — *certe*
dignum te atque avo suo Masinissa — *tibi dignum atque avo masinissæ*
rex ubi — *ubi rex*
cum virtute — *tum virtute*

10.

Jugurtha te — *te iugurtha*
tua — *tua facta*
meum — †
familiæ — *familiæ nostræ*
vicisti — *fecisti*
finem vitæ facit — *finem fecit*
fidem — *finem*
amicior — *amicitior*
sin mali — *si mali*
maxumæ — *maximæ res*
qui ætate — *quia ætate*
accipit — *accipiat*

quia plus — *qui plus*
observate — *et observate*

11.

locutum — *loqui tum*
disceptarent — *diiudicarent*
iacit — *ait*
quinquenni — *quinquenia*
idem Hiempsal — *hiempsal idem*
his tribus — *tribus*
adoptatione — *adoptione*

12.

tempus ad utramque rem — *ad utramque rem tempus*
alius — †
semper — †
clavis adulterinas — *adulterinas claves*
veræ — *veræ claves*
manu venturum — *venturum manu*
conficit — *efficit*
occursantis interficere — *interficere occursantes*
effringere — *refringere*
tugurio — *in tugurio*
loci — †
perfugerat — *profugerat*
ad Jugurtham — *iugurthæ*

13.

tanti facinoris — *facinoris tanti*
divolgatur — *divulgabatur*
Adherbalem — *at atherbalem*
invadit — *invasit*
potest copias armat — *poterat copias parat*
imperare — *imperitare*
cæde — *nece*
parabat — *parat*
omnis Numidiæ — *omni numidia*
quæcunque — *quẽcunque*
maxuma — *magna*
consuleretur — *consultaretur*

14.

procurationem — *procurationem esse*
vos in — *vos mihi in*
secundum ea — †
in amicitiam a. v. r. sunt — *in amicitia sunt a. v. r.*
vestram — †
bello — *in bello*
frustra a v. a. p. — *a v. a. p. frustra*
tamen erat — *tamen*
pater — *pater meus*
liberis tuis regnique participem — *liberis participemque regni*
nonquit — *nequit*
diligenter — †
maxume tutos — *tutos maxime*
vestra manu — *manu vestra*
fratres reliquit — *reliquit fratres meos*
curæ esse — *esse curæ*
an reges — *aut reges*
hostilia monumenta — *monumenta hostilia*
magni estis — *magni*
utinam illum — *illum utinam*
næ — *ut*
regnum — *solum regnum*
auxili — *auxilio*
neu vivere — *ne vivere*
misero mihi — *mihi misero*

15.

causa — *iusta causa*
Jugurtham — *iugurtham autem*
quasi pro — *quasi*
contra pauci — *pauci contra*
sed ex omnibus — *et ex omnibus*
solet — *solet fieri*

16.

potens — *pollens*
quia consul — *qui consulibus*
Flacco interfectis — *flacio tribunis interemptis*
fide — *fidei*
suis rebus — *rebus suis*
agro — *agris*
specie — *specie magis*
exornata erat — *ornata fuit*

17.

postulare videtur Africæ situm — *videtur postulare situm affricæ*
ob — *aut ob*
facile compertum — *compertum facile*
arbore — *arbori*
aut bestiis — *bestiisque*
permixti — *mixti*

18.

quas — *qua*
exercitus eius — *eius exercitus*
secum miscuere — *se commiscuere*
semet ipsi — *semet ipsos*
illi vocant — *vocant*
res inter se — *inter se res*
ac postea — *postea*
possedere — *possederunt*
Numidia adpellatur — *appellantur numidia*
quam — *minus quam*
minus bellicosi — *bellicosi*
Africæ pars — *pars affricæ*

19.

minuendæ — *diminuendæ*
aliis n. r. avidis — *alii n. r. avidi*
eæque — *hæ quoque*
præsidio — *præsidia*
silere — †
ab Africa dividit — *dividit ab affrica*
deinde — *ac deinde*
bello Jugurthino — *iugurthino bello*
administrabat — *administrabant*
magna pars et Numidæ — *pars magna et numidiæ*
erant — *erat*
imperitabat — *imperabat*
eius incolis — *incolis eius*
necessitudinem — *necessitatem*

20.

decessere — *discessere*
certum — *certum esse*
invadit — *invasit*
loca hostiliter — *hostiliter loca*
Adherbalem dol. perm. — *dol. perm. atherbalem*
prædas agere — *prædas agitare*

21.

intellegit — *intellexit*
diei extremum — *extremum diei*
non — *non est*
obscuro etiam tum — *etiam obscuro tum*
Jugurthini — *iugurthæ*
fuisset — *esset*
bellum foret — *foret bellum*
ab Adherbale Romam — *romam ab atherbale*
de controversiis - - disceptare — †

22.

dum proficisci — *proficisci dum*
Sibi neque m. q. neque c. a. s. esse — *neque m. sibi q. neque c. esse a. s.*
quo plura — *quod plura*
insidiatum — *insidiatum esse*
utrique — *illi*
Adherbalis adpellandi copia — *atherbalem copia appellandi*

23.

ubi eos Africa decessisse — *eos ubi ab affrica discessisse*
dolis temptare — *dolos temptabat*
modo, modo — *modo*
suas fortunas — *fortunas suas*
eos multa — *eis multa*
sententia hæc — *hæc sententia*

24.

oratum — *rogatum*
subigit — *subiit*
exstinguendi me — *me exstinguendi*
sanguinem — *quin sanguinem*
tamen — *tantum*
Hiempsalem fr. m. — *fr. m. hiempsalem*
regnum vestrum — *vestrum regnum*
quid relicum — *quid enim reliquum est*
quo — *qua*
in Senatu questus — *conquestus*
vana — *varia*
potius — †
ærumnas — *ærumnas evadere*

25.

isdem illis — *illis isdem*
enisum — *enisum est*
devictum — *devictum est*
in senatu — *senatus*
res — *gravis res*
et ab — *et*
ad provinciam accedat — *accedat ad provinciam*
ad eum ab senatu — *ab senatu ad eum*
iram — *enim iram*
in avido — *avido*
aut vi — *aut violentia*
Adherbalis — *atherbale*

26.

ab eo vitam — *vitam ab eo*
facit — *fecit*

27.

res in s. agitari coepta — *in s. res agitari cepit*
leniebant — *lenibant*
prolatandis — *prodilatandis*
provinciæ — *duæ provinciæ*
decretæ — *decretæ sunt*
declarati — *declarati sunt*
Calpurnius — *calphurnius.* Sic semper.

28.

venum ire — *venalia esse*
familiaris — *legatos familiares*
præcipit — *præcepit*
legat — *legit*
factiosos — *adolescentes factiosos*
transvectæ — *transvectæ sunt*

29.

temptare — *temptare eum*
et administer — *ac minister*
primum — *primo*
sese aliquid interim — *se interim aliquid*
accepit — *acceperat*
cum eis — *cum eo*
Sextius — *sextilius*
consilio locutus de i. f. s. — *de i. f. s. consilio locutus est*
secreta transigit — *secreto transegit*
per saturam — *per scaurum*
cum parvo — *non cum parvo*
agitabatur — *agebatur*

30.

agitari — *agitari cepit*
diximus — *memoravimus*
monere — *monere P. R.*
orationem eius — *eius orationem*
ea dicam, quæ — *eam dicam, quam*

31.

illa quidem — *illa*
ut vobis — *vobis*
ne nunc — *nec nunc*
talia sunt — *talia sint*
maiores vestri — *maiores nostri*
regnum parare — *regnum sibi parare*
multi mortales — *mortales multi*
nequitur — *nequit*
magnifici — *magnifice*
iniusta — †
nocentissumi — †
maiores vestri — *maiores nostri*
Aventinum — *aventinum montem*
amittere — *omittere*
non manu — *utique censeo non manu*
dediticius — *deditus*
oboediens — *obediens*
et humana omnia — *atque humana*
viro flagitiosissumum — *virum flagitiosissimum*
intellegetis — *intelligitis*
fidei quidem aut — *fidei et*
sociis vestris — *sociis nostris*
amicitia — *amicitia ulla*
obmittatis — *omittatis*
gravia sunt — *gravia sint*
iam pro — *pro*
prodita — *prodita est*
proditum imperium vestrum — *proditum est vestrum imperium*
ut malitis — *ut iam malitis*
ignoscendo malis — *malis ignoscendo*
ad hoc in re publica — *ad hæc in romano P.*
immemorem — *memorem*
ad hoc — *ad hæc*

32.

dicundo — *in dicendo*
hæc Romæ — *romæ hæc*
vendere — *venderent*
pars ex pac. prædas agere — *et ex pacatis prædas agerent*
in animos — *animos*
Cassius — *cassius prætor P. R.*
rebus suis — *suis rebus*
eius — †
fidem suam — *suam fidem*
fama de Cassio — *de cassio fama*

33.

ni socios sceleris sui — *in socios sui sceleris*
fratresque — *fratresque interfectos*
verum — *vera*
spes — *res*

34.

populus — *P. R.*

discedit — *discessit*

35.

erat ea tempestate — *ea erat tempestate*
nomine — †
dissensione — *dissensionibus*
id parum — *parum id*
ex eo numero — *ex numero*
illum — *illumque*
gratiam atque pecuniam — *pecuniam atque gratiam*
facti — *facti sui*
supplicium sumptum — *sumptum supplicium*

36.

—

37.

P. Lucullus — *P. L. lucullus*
belli — *belli causa*
pecuniæ capiundæ — *capiendæ pecuniæ*
evocat — *vocat*
hieme aspera — *hieme per loca aspera*
circum — *circa*
properare — *præparare*

38.

subdolus — *subdole*
ductare — *ducere*
diu — *die*
instruit — *construit*
perculsi tumultu — *tumultu perculsi*
alii alii — *alii*
nocte atque nubibus — *nubibus atque nocte*
foret — *esset*
transiere — *transire*
introeundi dedit eaque Numidæ cuncti — *dedit introeundi atque ea cuncti numidæ*
tenet — *teneret*
mutabantur — *urgebantur*

39.

quæsiverat — *quæsierit*
ita uti — *uti*
consul inpeditus — *impeditus consul*
copias secum — *secum copias*
Numidia — *de numidia*
agitandum — *agendum*

40.

neglegisset — *neglexisset*
pactiones — *pactionem*
Italicos — *et italicos*
quam — *quantum*
parabantur — *parantur*
docuimus — *memoravimus*

41.

partium popularium — *popularium partium*
factionum ac deinde — *factiosorum ac*
ante annis — *annis ante*
otio — *ex otio*
res secundæ — *secundæ res*
asperius acerbiusque fuit — *acrius acerbiusque fit*
rapere — †
dilacerata — *dilacerata est*
agitabatur — *agitabantur*
semet ipsa — *semet ipsam*

42.

eo perculsa modo — *eo modo perculsa*
paucos post — *post paucos*
alterum alterum — *alterum*
vinci satius est quam malo more — *satius est vinci quam more malo*
vincere — *facere*
ex lubidine sua usa — *pro libidine usa*
magnas civitatis — *civitates magnas*
omnis — *omnibus*
parem — *verbum paro*

43.

scribere, præsidia — *eligere, scribere præsidia*
patranda — *paranda*
ex sententia — *ex voto et sententia*
paratis — *apparatis*
cum propter artis bonas — *tum propter bonas artes*
et avaritia — *nam avaritia*

44.

spei bonæ — *bonæ spei*
stativis — *statutis*
neque muniebantur ea — †

diu — *die*
eaque — *easque*
panem — *panes*
alia amplius — *amplius alia*

45.

rebus hostilibus — *hostilibus rebus*
primum — *primo*
in primis 'modo — *mode in primis*
quispiam — *quisquam*

46.

quæ — *ea quæ*
certior Romæ — *romæ certior*
ad cons. cum suppl. — *cum suppl. ad cons.*
ipsi l. vitam p. — *vitam p. ipsi l.*
iam antea — *iam ante*
pollicendo — *pollicitando*
parum procedat — *procedit parum*
regi — *palam regi*
nunciari — *nuntiare*
in Numidiam — *numidiam*
faciem — *morem*
obvii — *obviam*
omnia quæ imperarentur — *parati omnia quæ imperantur*
temptari — *temptare*
Nam in — *nam*
an præsens — *vel præsens*
in incerto — *incertum*

47.

rerum venalium — *venalium rerum*
simul temptandi gratia, et si paterentur, oportunitate loci — *temptandi gratia et ppt.* (ɔ: propter) *oportunitates loci*
paratis rebus munimento fore — *munimento fore paratis rebus*
modo — †
pacem orare — †
uti — †
domum dimittebat — *dimittebat domum*

48.

factis — *factis suis*
cui — *cum in*
passuum viginti tractu pari — *viginti passuum pari tractu*
aliisque — *aliis*
arido atque arenoso — *arida atque harenosa*
pecore — *pecoribus*

49.

eumque edocet, quæ ageret — *eum edocet quid ageret*
propior — *propius*
monet atque — *admonet et*
miserint — *miserit*
initium fore — *fore initium*
pro quoiusque ingenio — *cuiusque pro ingenio*
minitando, obtestando — †
monte degrediens — *e monte digrediens*
plane — *plene*
cum natura — *tum natura*
constituit — *instituit*

50.

degredi — *digredi*
ex anni — *et anni*
extremum a. M. primos s. præt. — *primos s. per extremum a. m. præt.*
peditum montem — *montem peditum*
a sinistra — *sinistra*
adesse atque instare, omnibus — *instare adesse atque in omnibus*
fuerant — *fuere*
incerto — *incepto.* Supr. lin. script. *incerto*
manum — *manus*
fuerat — *fuerant*
ea vero — *eo vero*

51.

resistere — *resistebat*
permixti — *permixti sunt*
neque imperio — *nihil imperio*
processerat — *processit*
eventus in incerto — *in incerto eventus*
instare — *insistere*
conducit — *conduxit*
fessa consederat — *consederat fessa*
hortari — *et hortari*
castra esse — *esse castra*
munimentum ullum — *ullum munimentum*
ne Iugurtha — *nec iugurtha*
temptare omnia — *omnia temptare*

52.

inter se duo imp. — *duo imp. inter se*

oportuna — *oportuna erant*
perfugium — *perfugiendum*
die — *diei*
fuerat — *erat*

53.

vim magnam — *magnam vim*
in elephantis — *ab elefantis*
exortum — *exortum est*

54.

reficit — *refecit*
hortatur — *hortatur ut*
ubi gentium — *ubivis gentium esset*
loca saltuosa — *saltuosa loca*
equites — *equitatus*
quoiusque — *quemque*
Metellus ubi — *ubi metellus*
etiam tum regis animum — *regis etiam tum animum*
inicum — *inimicum*
in acie — *acie*
Numidiæ loca — *loca numidiæ*
interfici iubet — *interfecit, iubet*
dediti — *dediti sunt*
præbita — *præbita sunt*
impositum — *impositum est*
spes omnis — *omnis spes*
sua loca — *loca sua*
ex copia — *ex inopia*
aviis — *variis*

55.

ortum — *ortum est*
seque et — *se et*
in adverso *ut in adverso*
Auli *albini*
decernere *devovere*
læta — *lætitiam*
fama de Metello — *de metello fama*
necubi — *ne ubi*
clarior — *clarior erat*
inter se castra — *castra inter se*

56.

additis — *addit his*
perfugis — *perfugas*
nequibat — *nequibant*
discedit — *discessit*
post paulo — *paulo post*
ex itinere frumentatum — *ob frumentatum ex itinere*
equitibus — *militibus*
in porta pugnam — *pugnam in porta*
agunt — *gerunt*

57.

tæda — *tædam*
ardentia — *ardenti*

58.

clamorem — *clamorem tumultum*

59.

repente nostros — *nostros repente*
proelio — *in proelio*
concurrere — *sequi currere*

60.

eo acerrume — *ibi acerrime*
et ea huc — *et ita huc*
egressi — *aggressi*
abeunt — *abierunt*

61.

æstatem exactam — *exactam æstatem*
ad se — *ab se*
proxuma — *proxima est*
clam M. de nece — *de m. nece*
fore — *fore futurum*
cum ingenio — *tum ingenio*

62.

agrum vastatum — *agros vastatos*
regis animum *animum regis*
accersi *accersiri*
more maiorum — *maiorum more*
Jugurtha ubi — *ubi iugurtha*
et pecunia — *pecuniaque*
quom ipse — *dum ipse*
vocaretur — *castris vocaretur*
sumit — *sumpsit*

63.

belli ingens — *ingens belli*
adpetere — *consulatum petere*
tum alios — *alios tum*
egregiis factis — *egregius factus*

64.

id petere — *nil sibi petere*
et regiæ — *regiæ*

65.

paulum — *paululum*
eorum modo — *eorum tantummodo*
in eos foret — *foret in eos*

satellites — *satelliti*
imperatori — *in imperatorem*
oratione — *exhortatione*
procedere — *procedunt*

66.

communire suos — *suos communire*
servitia — *seviciam*
in diem — *diem*
omnem Africam — *affricam omnem*
inermos — *inermes*
edocti ab nobilitate — *edocta nobilitate*

67.

ad hoc — *ad hæc*
imbelles inulti — *imbecilles multi*
aut casu — *an casu*

68.

abit — *abiit*
educit — *eduxit*
relicum laborem — *laborem reliquum*
late — *latere*

69.

res — †
signo — *repente signo*
volgum — *vulgus*
aut prædæ — *atque prædæ*

70.

adstricto — †
parari placuit — *parare iubet*
fidelis mittit — *mittit fideles*
virtute Metelli — *metelli virtute*

71.

suo opus esse — *opus esse suo*
cognovit — *ex servis perfugis cognovit*

72.

cognoverat — †
aut tempori satis credere — *satis credere aut tempori*
alio atque alio — *atque alio*

73.

casu Bomilcaris — *bomilcaris casu*
fatigantem — *festinantem*
moderata — *moderabantur*
Senatus paulo ante Metello decreverat — *paulo ante decio senatus decreverat*

74.

et novorum — *novorum*
varius — *vagus*
agitabat — *agitabatur*
quocunque — *ita quocunque*
certatum — *certatum est*
fugatique — *fugatique sunt*
aliquanto — *et aliquanto*
ferme — *fere*
tuta — *tutata*

75.

vasta — *vastata*
frumento — *frumenta*
eo — *eoque*
fuerint — *fuerit*
ventum — *ventum est*
missa vis aquæ — *vis missa aquæ*

76.

quippe — *qui*
profugit — *pergit*
uno — *una*
simulabat — *simulat*
posse — *ipse*
iubet locis — *duobus in locis*
administros tutari — *ministros tutari iubet*
modo — †

77.

illorum — *et illorum*
belli Jugurthini — *iugurthini belli*
nave — *gnaviter*
adepti — *adepti sunt*

78.

discordias civilis — *civiles discordias*
alia, alia — *alia*
ab tractu — *ob tractum*
multi vastique loca — *multa vastaque loca*

79.

item classes sæpe fusæ — *atque classes fusæ sæpe*
se vident — *se esse vident*
quem in locum — *in locum quem*
domi honores — *honores domi*

80.

bello pauci inpediverant — *belli pauci impediunt*
quia — *quod*
nulla pro socia obtinet — *nullam pro socia habet*

81.

Metellus — *primus metellus*
pretium — *operæ pretium*
Romanus — *dux romanus*

82.

facit — *fecit*
provinciam Numidiam Mario — *numidiam mario provinciam*
ante — *antea esse*
quis — *quibus*
atque honestum — *aut honestum*

83.

stultitiæ — *stultitia*
Romano — †
tum — *eum*
ægerrume — *acerrime*
fieret — *foret*
alia — *partim*

84.

provinciam Numidiam — *numidiam provinciam*
iussit — *dari iussit*
antea iam — *etiam antea*
ex victis illis — *ex illis victis*
militiæ — *militia*
abnuere audebat — *audebat negare*
militia volenti — *militiam volente*

85.

pluris — *pluris est*
vestro beneficio — *beneficio vestro*
virtute — *et virtute*
pericula — *et pericula*
accepta — *accepti*
vortit — *vertitur*
ægerrume — *acerrime*
ex illo globo — *ex globo*
aut aliud — *ad aliud*
sumat — *sumet*
sibi — †
audire et legere solent — *legere et audire solebant*
literis — *litteris discunt*
illorum ignaviam — *ignaviam illorum*
generosissumum — *generosissimum esse*
faciunt idem — *faciant item*
innocentiæ — *et innocentiæ*
sunt, qui divorsissumas — *sint, qui diversas*
clariores esse — *sese clariores*
fateor — *patior*
nova nobilitas — *nobilitas nova*
non placuit reticere — *reticere non placuit*
vera necesse est — *necesse est vera*
alia militaria — *aliaque militaria*
quæsivi — *adquisivi*
verba mea — *mea verba*
se virtus — *me virtus*
profuerunt — *profuerant*
hostem — *hostes*
requiescere — *quiescere*
his ego — *his ergo*
civile — *est civile*
talia — *alia*
viris laborem — *laborem viris*
divitiarum esse — *divitiarum*
relinquant nobis — *nobis relinquant*
est ita — *ita est*
se flagitiis — *flagitiis se*
turpissumi viri — *viri turpissimi*
cladi — *cladis*
mores mei — *mei mores*
aut imperatorum superbia metus — *imperatorum metus superbia*
in proelio — *aut in proelio*
Quirites — †

86.

A. Manlium legatum — *L. mallium*
oportunissumus — *oportunissimus erat*
curæ — *cara*
igitur Marius — *marius ergo*
exercitus ei — *ei exercitus*
conspectum Mari — *marii conspectum*

87.

militibus donat — *donat militibus*
levia alia — *alia levia*

88.

Metellus interea — *interea metellus*
excipitur — *accipitur*

plebi p., postquam i. d. — *postquam i d. plebi p.*
prædas — *prædam*
modo — *modo facta sunt*
patrandi — *copiam patrandi*
si ea pateretur — *si eo potiretur*
nuncios ad eum — *ad eum nuncios*
accideret — *accederet*
mobilitate ingeni — *ingenii mobilitate*
solitus — *solitus esset*

89.

mediocria — *mediocriter*
in manus — *in manum*
verum etiam — *verum etiam situ ac*
oppido — *oppida*
quorum — *quarum*
cupido — *libido*
cum propter — *tum propter*

90.

igitur consul omnibus exploratis — *consul igitur exploratis omnibus*
ager autem — *ager*
A. Manlium — *L. mallium*
Tanam — *tanaim*

91.

distribuerat — *distribuit*
tempus — †
coegere — *cogere*
admissum — *fuit admissum*

92.

tantam rem M. s. u. s. incommodo patravit — *rem tantam m. peregit s. u. s. incommodo*
consulta — *modo consulto*
haud longe — *haud procul*
castello — *in castello*
et frumenti — *frumenti*
præcisum — *præcisæ*
quom ex plano — *cum hæ paulo*

93.

fortunam obperiretur — *operiretur fortunam*
animum advortit — *animadvertit*
vortit — *accendit*
castelli planitiem perscribit, quod — *in castelli planitiem pervenit ibique quod*
eadem — *eodem*
escenderat — *ascenderat*
Marium propere adit — *propere marium adiit*
acta — *cuncta*
adscenderat — *descenderat*
adrectus — *arrectus est*
quinque — *quinque milia*

94.

qui centuriis — *qui et centuriis*
prospectus — *profectus*
facilius — *facilior*
igitur prægrediens Ligus — *prægrediens igitur ligur*
escenderent — *ascenderent*
inermos — *inermes*
armis sequi — *sequi armis*
potissumus — *potentissimus*
Ligus — *ligur*
toto die intentos proelio — *tota die proelio intentos*
cohortatus — *exhortatus*
tormentis — *armis*
At Numidæ — *ac numidæ*
servitium — *seviciam*

95.

geritur — *agitur*
quos uti — *quod ut*
cogeret — *milites cogeret*
alio loco — *in alio loco*
luxurioso — *luxuriose*

96.

venit — *pervenit*
tempestatibus — *diebus*
repetere — *petere*
aut quoiusquam — *neque cuiusquam*
priorem alium — *alium priorem*
factus — *factus est*

97.

conrumpit — *corrupit*
Mauro — *bocho*
partem tertiam — *terciam partem*
die — *diei*
et victis — *victis sibi*
quia — *quod*
concurrunt — *incurrunt*
ac tamen — *attamen*
escendere — *ascendere*
sine ordinibus — *sine ordine*

98.

propinquos inter se — *inter se propinquos*
castris parum — *parum castris*
quærebat — *gerebat*
consedere — *consederunt*
feroces — *feroces esse*

99.

uti per vigilias solebant — *uti solebant per vigilias*
item — *iter*
tubicines — *tubicines et cornicines*
atque portis erumpere — *aut portis erumpere iubet*
strepitu, clamore — *ex strepitu et clamore*
tumultu, terrore formido — *ex tumultu formidine terror*
ceperat — *acceperat*
omnibus — *omnibus locis*
fuga — *fuga est*

100.

hiberna — *hiberna proficiscitur*
victoria socors aut i. f. — *socors f. est aut i. victoria*
hostium — †
explorabant — *explorant*
quasi — *quasi modo*
secus atque — *secus quam si hostes adessent*
equites auxiliarios — *auxiliarios equites*
non tam — *non*
quæ imperavisset quam — *quod imperavisset*
aliisque — *et aliis*
pars quod — *pars*
habuisset — *habuisse*
res publica — *ab illo res publica*

101.

quarto denique die — *denique die quarto*
citi — †
conmutato — *mutato*
præliantur — *preliarentur*
convortit — *se convertit*
incedere — *cedere*
adeptam victoriam — *adepta victoria*
dextra sinistra — *dextra ac sinistra ab equitibus*

102.

profectus — *profectus suos*
diem quintum quam — *quintum diem qua*
ingenium a. a. uti fl. aut — *quo ingenium a. a. flęcterent ac*
concessum — *concessum est*
locutus — *locutus est*
lætitia est — *est leticią*
tutius — *tutiusque*
nulla — *nulla est*
primum quod — *primum quia*
dein quod — *dein quia*
quam mala — *quam hæc mala*
fortuna pleraque — *pleraque fortuna*
placuisse — *placuit*
quando — *quoniam*
vi — †

103.

hibernaculis — *hibernalibus*
reliquerat — *liquerat*
profugiunt — *perveniunt*
munificus — *et munificus*
benevolentiæ — *benevolentia*

104.

infecto nęgotio, quo intenderat — *confecto quo tenderat negocio*
de adventu — *et de adventu*
factus — *factus est*
Utica — *ab utica venire*
L. Bellienum — *G. bebium*
Legatis potestas eundi R. fit — *In quibus legatis potestas r. eundi fuit*
ab consule — †
interea induciæ postulabantur — *et ab consule induciæ postulantur*
humanarum rerum — *rerum humanarum*
omnibus — *omnibus rebus*
Gn. Octavio Rufo — *Gn. G. octavo rufone*
adportaverat — *portaverat*
Romæ — *romæque*
populus Romanus — *res p.*

105.

cognitis Bocchus — *bochus cognitis*
de conmunibus — *communibus*
Balearium — *baleatorum*
præmissi — *a silla præmissi*

106.

incerto voltu pavidus ad Sullam — *incertus vulgi ad sillam*
sibi ex — *sibi ab*
ab eodem — *ab eodem silla*
ignis — *ignesque*

107.

æstumabat — *existimabat*
ante — *antea*
quemquam decere — *quenquam dicere*
auxilium petere — *petere auxilium*
ad hostis vortere — *ab hostibus vertere*
illum nihil — *nichil illum*
paucis — *in paucis*
intenderant — *intenderat*

108.

consilia — *consilia ierat*
Massugradæ filius — *filius massugradæ*
impar — *impari*
quem Bocchus f. e. R. m. a. t. — *quem f. e. r. m. a. t. bochus*
consulta — *consulto*
quin res — *quo res*
caveri — *cavere*
adtinuisse — *detinuisse*

109.

pauca — *pauca se*
aut nullo — *nullo*
occulte accersitur — *accersitur occulte*
et ex — *ex*
ambobus — *ambobus iurat*
sic — †

110.

me hercule — *hercule*
indigus — *indigui*
amicitiæ tuæ — *precium tuæ amicitiæ*
redditam — *tibi redditam*
nam ut ego — *nam ego*
flagitiosum est — *flagitiosum*
quod voltis — *uti vultis*
meque — *me*

111.

et de — *at*
multis — †
amplius armis — *armis amplius*
non — †
Jugurthæ copiam — *copiam iugurthæ*
adfinitatem, cognationem — *cognationem affinitatem*
fide — †
avorteret — *adverteret*
omnia se — *se omnia*
avidissumus — *avidissimus erat*

112.

at rex — *et rex*
in castra Jugurthæ venit — *in iugurthæ castra proficiscitur*
denunciat — *nunciat*

113.

ipse diu — *diu ipse*
dolo an vere — *vere an dolo*
multum agitavisse — *multa agitavisse*
voltu — *vultu colore motu*
tacente — *ita tacente*
patefecisse — *specie et oris patefecissent*
tamen postremo Sullam accersi — *tandem sillam postremo accersiri*
ex eius — *ex illius*
obvius honoris causa — *honoris causa obvius*

114.

idem — *id*
Gn. Manlio — *M. mallio*
certare — *certari*
Januariis — *ianuarii*
ea tempestate — *et ea tempestate*
sitæ — *sitæ erant*

C. SALLUSTI CRISPI

DE

CONIURATIONE CATILINAE

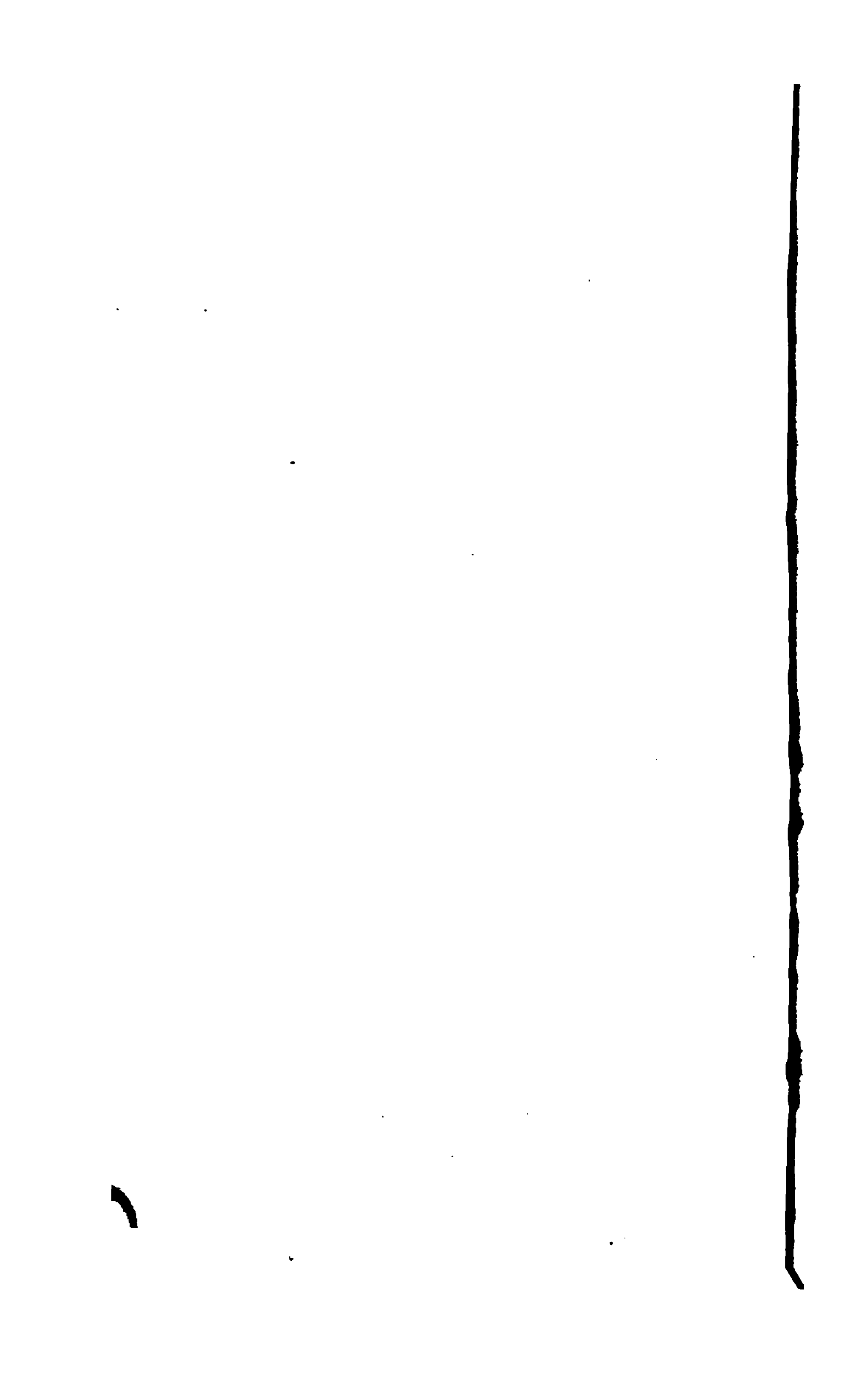
LIBER.

C. SALLUSTI CRISPI

DE

CONIURATIONE CATILINAE

LIBER.

C. SALLUSTI CRISPI

CATILINA.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio transeant veluti pecora, quae natura prona atque ventri obedientia finxit. Sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magis utimur, alterum nobis cum dis, alterum cum belluis commune est. Quo mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam quaerere, et quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxume longam efficere. Nam divitiarum et formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara aeternaque habetur. Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine corporis an virtute animi res militaris magis procederet; nam et prius quam incipias, consulto, et ubi consulueris, mature facto opus est. Ita utrumque per se indigens alterum alterius auxilio eget.

II. Igitur initio reges (nam in terris nomen imperi id primum fuit) divorsi pars ingenium, alii corpus exercebant; etiamtum vita hominum sine cupiditate agitabatur, sua cuique satis placebant. Postea vero quam in Asia Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere urbis atque nationes subigere, lubidinem dominandi caussam belli habere, maxumam gloriam in maxumo imperio putare, tum demum periculo atque negotiis compertum est, in bello plurimum ingenium posse.

Quodsi regum atque imperatorum animi virtus in pace ita uti in bello valeret, aequabilius atque constantius sese res humanae haberent, neque aliud alio ferri, neque mutari ac misceri omnia cerneres. Nam imperium facile iis artibus retinetur, quibus initio partum est. Verum ubi pro labore desidia, pro continentia et aequitate lubido atque superbia invasere, fortuna simul cum moribus immutatur. Ita imperium semper ad optumum quemque a minus bono transfertur. Quae homines arant, navigant, aedificant, virtuti omnia parent. Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, indocti incultique vitam sicuti peregrinantes transiere; quibus profecto contra naturam corpus voluptati, anima oneri fuit. Eorum ego vitam mortemque iuxta aestumo, quoniam de utraque siletur. Verum enimvero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus praeclari facinoris aut artis bonae famam quaerit. Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter ostendit.

III. Pulchrum est bene facere reipublicae; etiam bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello clarum fieri licet; et qui fecere, et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Ac mihi quidem, tametsi haudquaquam par gloria sequitur scriptorem et actorem rerum, tamen imprimis arduum videtur res gestas scribere; primum quod facta dictis sunt exaequanda, dehinc quia plerique, quae delicta reprehenderis, malevolentia et invidia dicta putant; ubi de magna virtute et gloria bonorum memores, quae sibi quisque facilia factu putat, aequo animo accipit, supra ea, veluti ficta pro falsis ducit. Sed ego adulescentulus initio, sicuti plerique, studio ad rempublicam latus sum, ibique mihi advorsa multa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute, audacia, largitio, avaritia vigebant. Quae tametsi animus aspernabatur, insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia imbecilla aetas ambitione corrupta tenebatur; ac me, quum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem, qua ceteros, fama atque invidia vexabat.

IV. Igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit, et mihi reliquam aetatem a republica procul habendam decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia bonum otium conterere, neque vero agrum colendo aut venando, servilibus officiis, intentum aetatem agere; sed a quo incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere; eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus reipublicae animus liber erat. Igitur de Catilinae coniuratione, quam verissume potero, paucis absolvam; nam id facinus imprimis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate. De cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, quam initium narrandi faciam.

V. Lucius Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et animi et corporis, sed ingenio malo pravoque. Huic ab adulescentia bella intestina, caedes, rapinae, discordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam exercuit. Corpus patiens inediae, vigiliae, algoris, supra quam cuiquam credibile est. Animus audax, subdolus, varius, cuius rei libet simulator ac dissimulator, alieni appetens, sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis eloquentiae, sapientiae parum. Vastus animus immoderata, incredibilia, nimis alta semper cupiebat. Hunc post dominationem Luci Sullae lubido maxuma invaserat reipublicae capiundae, neque id quibus modis assequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi habebat. Agitabatur magis magisque in dies animus ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum, quae utraque his artibus auxerat, quas supra memoravi. Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civitatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis instituta maiorum domi militiæque, quomodo rempublicam habuerint, quantamque reliquerint, ut paullatim immutata ex pulcherruma pessuma ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

VI. Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus incertis vagabantur, cumque his Aborigines, genus hominum agreste, sine legibus, sine imperio, liberum atque solutum. Hi postquam in una moenia convenere, dispari genere, dissimili lingua, alius alio more viventes, incredibile memoratu est, quam facile coaluerint. Sed postquam res eorum civibus, moribus, agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur, sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opulentia orta est. Igitur reges populique finitumi bello tentare, pauci ex amicis auxilio esse; nam ceteri metu perculsi a periculis aberant. At Romani domi militiaeque intenti festinare, parare, alius alium hortari, hostibus obviam ire, libertatem, patriam parentesque armis tegere. Post, ubi pericula virtute propulerant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque dandis quam accipiundis beneficiis amicitias parabant. Imperium legitumum, nomen imperi regium habebant; delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sapientia validum erat, reipublicae consultabant; hi vel aetate vel curae similitudine patres appellabantur. Post, ubi regium imperium, quod initio conservandae libertatis atque augendae reipublicae fuerat, in superbiam dominationemque convortit, immutato more annua imperia binosque imperatores sibi fecere; eo modo minume posse putabant per licentiam insolescere animum humanum.

VII. Sed ea tempestate coepere se quisque magis extollere magisque ingenium in promptu habere. Nam regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque his aliena virtus formidolosa est. Sed civitas incredibile memoratu est, adepta libertate quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae incesserat. Iam primum iuventus, simulac belli patiens erat, in castris per laborem usu militiam discebat, magisque in decoris armis et militaribus equis quam in scortis atque conviviis lubidinem habebant. Igitur talibus viris non labos insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat, non armatus hostis formidolosus; virtus omnia domuerat. Sed gloriae maxumum certamen inter

ipsos erat; sic se quisque hostem ferire, murum ascendere, conspici, dum tale facinus faceret, properabat; eas divitias, eam bonam famam magnamque nobilitatem putabant; laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam ingentem, divitias honestas volebant. Memorare possem, quibus in locis maxumas hostium copias populus Romanus parva manu fuderit, quas urbis natura munitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab incepto traheret.

VIII. Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat obscuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego æstumo, satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto minores tamen, quam fama feruntur. Sed quia provenere ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. Ita eorum, qui ea fecere, virtus tanta habetur, quantum verbis ea potuere extollere praeclara ingenia. At populo Romano numquam ea copia fuit, quia prudentissumus quisque negotiosus maxume erat; ingenium nemo sine corpore exercebat; optumus quisque facere quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam ipse aliorum narrare malebat.

IX. Igitur domi militiæque boni mores colebantur; concordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonumque apud eos non legibus magis quam natura valebat. Iurgia, discordias, simultates cum hostibus exercebant; cives cum civibus virtute certabant; in suppliciis deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant. Duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat, aequitate seque remque publicam curabant. Quarum rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod in bello saepius vindicatum est in eos, qui contra imperium in hostem pugnaverant, quique tardius, revocati, proelio excesserant, quam qui signa relinquere, aut pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero quod beneficiis quam metu imperium agitabant, et accepta iniuria ignoscere quam persequi malebant.

X. Sed ubi labore atque iustitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes ferae et populi ingentes vi sub-

acti, Carthago, aemula imperi Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant, saevire fortuna ac miscere omnia coepit. Qui labores, pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant, his otium, divitiae, optandae aliis, oneri miseriaeque fuere. Igitur primo pecuniae, deinde imperi cupido crevit; ea quasi materies omnium malorum fuere. Namque avaritia fidem, probitatem ceterasque artis bonas subvortit; pro his superbiam, crudelitatem, deos neglegere, omnia venalia habere edocuit. Ambitio multos mortalis falsos fieri subegit; aliud clausum in pectore, aliud in lingua promptum habere, amicitias inimicitiasque non ex re, sed ex commodo aestumare, magisque voltum quam ingenium bonum habere. Haec primo paullatim crescere, interdum vindicari; post, ubi contagio quasi pestilentia invasit, civitas immutata, imperium ex iustissumo atque optumo crudele intolerandumque factum.

XI. Sed primo magis ambitio quam avaritia animos hominum exercebat, quod tamen vitium propius virtutem erat. Nam gloriam, honorem, imperium bonus ignavus aeque sibi exoptant; sed ille vera via nititur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendit. Avaritia pecuniae studium habet, quam nemo sapiens concupivit; ea quasi venenis malis imbuta corpus animumque virilem effeminat, semper infinita, insatiabilis est, neque copia neque inopia minuitur. Sed postquam L. Sulla, armis recepta republica, bonis initiis malos eventus habuit, rapere omnes, trahere, domum alius, alius agros cupere, neque modum neque modestiam victores habere, foeda crudeliaque in civis facinora facere. Huc accedebat, quod L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat, quo sibi fidum faceret, contra morem maiorum luxuriose nimisque liberaliter habuerat. Loca amoena, voluptaria facile in otio ferocis militum animos molliverant. Ibi primum insuevit exercitus populi Romani amare, potare, signa, tabulas pictas, vasa caelata mirari, ea privatim ac publice rapere, delubra spoliare, sacra profanaque omnia polluere. Igitur hi milites, postquam victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. Quippe secundae

res sapientium animos fatigant, nedum illi corruptis moribus victoriae temperarent.

XII. Postquam divitiae honori esse coepere, et eas gloria, imperium, potentia sequebatur, hebescere virtus, paupertas probro haberi, innocentia pro malevolentia duci coepit. Igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque avaritia cum superbia invasere; rapere, consumere, sua parvi pendere, aliena cupere, pudorem, pudicitiam, divina atque humana promiscua, nihil pensi neque moderati habere. Operae pretium est, quum domos atque villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, visere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissumi mortales, fecere. Verum illi delubra deorum pietate, domos suas gloria decorabant, neque victis quicquam praeter iniuriae licentiam eripiebant. At hi contra ignavissumi homines per summum scelus omnia ea sociis ademere*), quae fortissumi viri victores reliquerant, proinde quasi iniuriam facere id demum esset imperio uti.

XIII. Nam quid ea memorem, quae nisi his, qui videre, nemini credibilia sunt, a privatis compluribus subvorsos montis, maria constrata esse. Quibus mihi videntur ludibrio fuisse divitiae; quippe quas honeste habere licebat, abuti per turpitudinem properabant. Sed lubido stupri, ganeae ceterique cultus non minor incesserat; viri pati muliebria, mulieres pudicitiam in propatulo habere; vescendi caussa terra marique omnia exquirere; dormire prius quam somni cupido esset, non famem aut sitim, neque frigus neque lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere. Haec iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad facinora incendebant; animus imbutus malis artibus haud facile lubidinibus carebat; eo profusius omnibus modis quaestui atque sumptui deditus erat.

XIV. In tanta tamque corrupta civitate Catilina, id quod factu facillimum erat, omnium flagitiorum atque facinorum circum se, tamquam stipatorum, catervas habebat. Nam qui-

---

*) Plurimi codd. adimere.

cumque impudicus, adulter, ganeo, manu, ventre, pene bona patria laceraverat, quique alienum aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus redimeret, praeterea omnes undique parricidae, sacrilegi, convicti iudiciis, aut pro factis iudicium timentes, ad hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine civili alebat, postremo omnes, quos flagitium, egestas, conscius animus exagitabat, hi Catilinae proxumi familiaresque erant. Quodsi quis etiam a culpa vacuus in amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque illecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. Sed maxume adulescentium familiaritates appetebat; eorum animi molles et aetate fluxi dolis haud difficulter capiebantur. Nam uti cuiusque studium ex aetate flagrabat, aliis scorta praebere, aliis canes atque equos mercari, postremo neque sumptui neque modestiae suae parcere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret. Scio fuisse nonnullos, qui ita existumarent, iuventutem, quae domum Catilinae frequentabat, parum honeste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis, quam quod cuiquam id compertum foret, haec fama valebat.

XV. Iam primum adulescens Catilina multa nefanda stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae, alia huiuscemodi contra ius fasque. Postremo captus amore Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil umquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat, timens privignum adulta aetate, pro certo creditur, necato filio, vacuam domum scelestis nuptiis fecisse. Quae quidem res mihi imprimis videtur caussa fuisse facinoris maturandi; namque animus impurus, dis hominibusque infestus, neque vigiliis neque quietibus sedari poterat; ita conscientia mentem excitam vastabat. Igitur colos exsanguis, foedi oculi, citus modo, modo tardus incessus; prorsus in facie voltuque vecordia inerat.

XVI. Sed iuventutem, quam, ut supra diximus, illexerat, multis modis mala facinora edocebat. Ex illis testis signatoresque falsos commodare; fidem, fortunas, pericula vilia habere, post, ubi eorum famam atque pudorem adtriverat,

maiora alia imperabat; si caussa peccandi in praesens minus suppetebat, nihilo minus insontes sicuti sontes circumvenire, iugulare; scilicet ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito potius malus atque crudelis erat. His amicis sociisque confisus Catilina, simul quod aes alienum per omnis terras ingens erat, et plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et victoriae veteris memores civile bellum exoptabant, opprimundae reipublicae consilium cepit. In Italia nullus exercitus; Cn. Pompeius in extremis terris bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes; senatus nihil sane intentus; tutae tranquillaeque res omnes; sed ea prorsus opportuna Catilinae.

XVII. Igitur circiter Kalendas Iunias, L. Caesare et C. Figulo Consulibus, primo singulos appellare, hortari alios, alios tentare, opes suas, imparatam rempublicam, magna praemia coniurationis docere. Ubi satis explorata sunt quae voluit, in unum omnis convocat, quibus maxuma necessitudo et plurimum audaciae inerat. Eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura, P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et Servius Sullae, Servi filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M. Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius; praeterea ex equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P. Gabinius Capito, C. Cornelius; ad hoc multi ex coloniis et municipiis, domi nobiles. Erant praeterea complures paullo occultius consili huiusce participes nobiles, quos magis dominationis spes hortabatur quam inopia aut alia necessitudo. Ceterum iuventus pleraque, sed maxume nobilium, Catilinae inceptis favebat; quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant. Fuere item ea tempestate, qui crederent, M. Licinium Crassum non ignarum eius consili fuisse; quia Cn. Pompeius invisus ipsi magnum exercitum ductabat, cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere, simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud illos principem se fore.

XVIII. Sed antea item coniuravere pauci contra rempublicam, in quibus Catilina fuit. De qua, quam verissume

potero, dicam. L. Tullo, M. Lepido Consulibus, P. Autronius et P. Sulla, designati Consules, legibus ambitus interrogati poenas dederant. Post paullo Catilina, pecuniarum repetundarum reus, prohibitus erat consulatum petere, quod intra legitimos dies profiteri nequiverat. Erat eodem tempore Cn. Piso, adulescens nobilis, summae audaciae, egens, factiosus, quem ad perturbandam rempublicam inopia atque mali mores stimulabant. Cum hoc Catilina et Autronius circiter Nonas Decembris consilio communicato parabant in Capitolio Kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torquatum Consules interficere, ipsi fascibus correptis Pisonem cum exercitu ad obtinendas duas Hispanias mittere. Ea re cognita, rursus in Nonas Februarias consilium caedis transtulerant. Iam tum non Consulibus modo, sed plerisque Senatoribus perniciem machinabantur. Quodni Catilina maturasset pro curia signum sociis dare, eo die post conditam urbem Romam pessumum facinus patratum foret. Quia nondum frequentes armati convenerant, ea res consilium diremit.

XIX. Postea Piso in citeriorem Hispaniam Quaestor pro Praetore missus est, annitente Crasso, quod eum infestum inimicum Cn. Pompeio cognoverat. Neque tamen Senatus provinciam invitus dederat; quippe foedum hominem a republica procul esse volebat; simul quia boni complures praesidium in eo putabant, et iam tum potentia Cn. Pompei formidolosa erat. Sed is Piso in provincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ductabat, iter faciens occisus est. Sunt qui ita dicunt, imperia eius iniusta, superba, crudelia barbaros nequivisse pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompei veteres fidosque clientis, voluntate eius Pisonem aggressos; numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed imperia saeva multa antea perpessos. Nos eam rem in medio relinquemus. De superiore coniuratione satis dictum.

XX. Catilina ubi eos, quos paullo ante memoravi, convenisse videt, tametsi cum singulis multa saepe egerat, tamen in rem fore credens universos appellare et cohortari, in ab-

ditam partem aedium secedit; atque ibi, omnibus arbitris procul amotis, orationem huiuscemodi habuit:

"Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, nequicquam opportuna res cecidisset, spes magna, dominatio in manibus frusta fuissent, neque ego per †. ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis captarem. Sed quia multis et magnis tempestatibus vos cognovi fortis fidosque mihi, eo animus ausus est maxumum atque pulcherrumum facinus incipere, simul quia vobis eadem, quae mihi, bona malaque esse intellexi; nam idem velle atque idem nolle ea demum firma amicitia est. Sed ego quae mente agitavi, omnes iam antea divorsi audistis. Ceterum mihi in dies magis animus accenditur, quum considero, quae condicio vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. Nam postquam respublica in paucorum potentium ius atque dicionem concessit, semper illis reges, tetrarchae vectigales esse, populi, nationes stipendia pendere; ceteri omnes, strenui, boni, nobiles atque ignobiles, volgus fuimus sine gratia, sine auctoritate, his obnoxii, quibus, si respublica valeret, formidini essemus. Itaque omnis gratia, potentia, honos, divitiae apud illos sunt, aut ubi illi volunt; nobis reliquere pericula, repulsas, iudicia, egestatem. Quae quousque tandem patiemini, fortissumi viri? nonne emori per virtutem praestat, quam vitam miseram atque inhonestam, ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per dedecus amittere? Verum enimvero, pro deum atque hominum fidem! victoria in manu nobis est, viget aetas, animus valet; contra illis annis atque divitiis omnia consenuerunt. Tantummodo incepto opus est, cetera res expediet. Etenim quis mortalium, cui virile ingenium inest, tolerare potest, illis divitias superare, quas profundant in extrudendo*) mari et montibus coaequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria deesse? illos binas aut amplius domos continuare, nobis larem familiarem nusquam ullum esse? Quum tabulas, signa, toreumata emunt, nova diruunt, alia aedificant, postremo

*) Coniectura Gronovii. Codd. extruendo.

omnibus modis pecuniam trahunt, vexant, tamen summa lubidine divitias vincere nequeunt. At nobis est domi inopia, foris aes alienum, mala res, spes multo asperior; denique quid reliqui habemus praeter miseram animam? Quin igitur expergiscimini? En illa, illa, quam saepe optastis, libertas, praeterea divitiae, decus, gloria in oculis sita sunt! Fortuna omnia ea victoribus praemia posuit. Res, tempus, pericula, egestas, belli spolia magnifica magis quam oratio mea vos hortentur. Vel imperatore vel milite me utimini; neque animus neque corpus a vobis aberit. Haec ipsa, ut spero, vobiscum una Consul agam, nisi forte me animus fallit, et vos servire magis quam imperare parati estis."

XXI. Postquam accepere ea homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla, tametsi illis quieta movere magna merces videbatur, tamen postulare plerique, uti proponeret, quae condicio belli foret, quae praemia armis peterent, quid ubique opis aut spei haberent. Tum Catilina polliceri tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistratus, sacerdotia, rapinas, alia omnia, quae bellum atque lubido victorum fert. Praeterea esse in Hispania citeriore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium Nucerinum, consili sui participes; petere consulatum C. Antonium, quem sibi collegam fore speraret, hominem et familiarem et omnibus necessitudinibus circumventum; cum eo se Consulem initium agendi facturum. Ad hoc maledictis increpat omnis bonos, suorum unumquemque nominans laudare; admonebat alium egestatis, alium cupiditatis suae, compluris periculi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus ea praedae fuerat. Postquam omnium animos alacris videt, cohortatus, ut petitionem suam curae haberent, conventum dimisit.

XXII. Fuere ea tempestate, qui dicerent, Catilinam oratione habita quum ad iusiurandum popularis sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem vino permixtum in pateris circumtulisse; inde quum post exsecrationem omnes degustavissent, sicuti in sollemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse

consilium suum, atque eo † dictitare fecisse, quo inter se magis fidi forent, alius alii tanti facinoris conscii. Nonnulli ficta et haec et multa praeterea existumabant ab iis, qui Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri credebant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant. Nobis ea res pro magnitudine parum comperta est.

XXIII. Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus, quem Censores senatu probri gratia moverant. Huic homini non minor vanitas inerat quam audacia; neque reticere, quae audierat, neque suamet ipse scelera occultare, prorsus neque dicere neque facere quicquam pensi habebat. Erat ei cum Fulvia, muliere nobili, stupri vetus consuetudo; cui quum minus gratus esset, quia inopia minus largiri poterat, repente glorians maria montisque polliceri coepit et minari interdum ferro, nisi obnoxia foret, postremo ferocius agitare, quam solitus erat. At Fulvia, insolentiae Curi caussa cognita, tale periculum reipublicae haud occultum habuit, sed sublato auctore de Catilinae coniuratione quae quoque modo audierat, compluribus narravit. Ea res imprimis studia hominum accendit ad consulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. Namque antea pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo novus adeptus foret. Sed ubi periculum advenit, invidia atque superbia post fuere.

XXIV. Igitur comitiis habitis Consules declarantur M. Tullius et C. Antonius, quod factum primo popularis coniurationis concusserat. Neque tamen Catilinae furor minuebatur, sed in dies plura agitare, arma per Italiam locis opportunis parare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mutuam Faesulas ad Manlium quemdam portare, qui postea princeps fuit belli faciundi. Ea tempestate plurimos cuiusque generis homines adscivisse sibi dicitur, mulieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus stupro corporis toleraverant, post, ubi aetas tantummodo quaestui neque luxuriae modum fecerat, aes alienum grande conflaverant. Per eas se Catilina credebat posse

servitia urbana sollicitare, urbem incendere, viros earum vel adiungere sibi vel interficere.

XXV. Sed in his erat Sempronia, quae multa saepe virilis audaciae facinora commiserat. Haec mulier genere atque forma, praeterea viro atque liberis satis fortunata fuit; litteris Graecis atque Latinis docta, psallere et saltare elegantius, quam necesse est probae, multa alia, quae instrumenta luxuriae sunt. Sed ei cariora semper omnia quam decus atque pudicitia fuit; pecuniae an famae minus parceret, haud facile discerneres; lubidine sic accensa, ut saepius peteret viros quam peteretur. Sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum abiuraverat, caedis conscia fuerat, luxuria atque inopia praeceps abierat. Verum ingenium eius haud absurdum; posse versus facere, iocum movere, sermone uti vel modesto, vel molli, vel procaci; prorsus multae facetiae multusque lepos inerat.

XXVI. His rebus comparatis, Catilina nihilominus in proxumum annum consulatum petebat, sperans, si designatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum. Neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias parabat Ciceroni. Neque illi tamen ad cavendum dolus aut astutiae deerant; namque a principio consulatus sui, multa pollicendo, per Fulviam effecerat, ut Q. Curius, de quo paullo ante memoravi, consilia Catilinae sibi proderet; ad hoc collegam suum Antonium pactione provinciae perpulerat, ne contra rempublicam sentiret; circum se praesidia amicorum atque clientium occulte habebat. Postquam dies comitiorum venit, et Catilinae neque petitio neque insidiae, quas Consuli in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum facere et extrema omnia experiri, quoniam quae occulte tentaverat, aspera foedaque evenerant.

XXVII. Igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem Etruriae, Septimium quemdam Camertem in agrum Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit, praeterea alium alio, quem ubique opportunum sibi fore credebat. Interea Romae multa simul moliri, Consuli insidias tendere, parare incendia, opportuna loca armatis hominibus obsidere, ipse cum telo esse,

item alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent, dies noctisque festinare, vigilare, neque insomniis neque labore fatigari. Postremo ubi multa agitanti nihil procedit, rursus intempesta nocte coniurationis principes convocat per M. Porcium Laecam, ibique multa de ignavia eorum questus, docet se Manlium praemisisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui initium belli facerent, seque ad exercitum proficisci cupere, si prius Ciceronem oppressisset; eum suis consiliis multum officere.

XXVIII. Igitur perterritis ac dubitantibus ceteris, C. Cornelius, eques Romanus, operam suam pollicitus, et cum eo L. Vargunteius Senator constituere ea nocte paullo post cum armatis hominibus sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de improviso domi suae imparatum confodere. Curius ubi intellegit, quantum periculi Consuli impendeat, propere per Fulviam Ciceroni dolum, qui parabatur, enunciat. Ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra susceperant. Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cupidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia amiserat; praeterea latrones cuiusque generis, quorum in ea regione magna copia erat; nonnullos ex Sullanis colonis, quibus lubido atque luxuria ex magnis rapinis nihil reliqui fecerant.

XXIX. Ea quum Ciceroni nunciarentur, ancipiti malo permotus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio longius tueri poterat, neque exercitus Manli quantus aut quo consilio foret, satis compertum habebat, rem ad Senatum refert, iam antea volgi rumoribus exagitatam. Itaque, quod plerumque in atroci negotio solet, Senatus decrevit, darent operam Consules, ne quid respublica detrimenti caperet. Ea potestas per Senatum, more Romano, magistratui maxuma permittitur, exercitum parare, bellum gerere, coercere omnibus modis socios atque civis, domi militiaeque imperium atque iudicium summum habere; aliter sine populi iussu nullius earum rerum Consuli ius est.

XXX. Post paucos dies L. Saenius senator in Senatu litteras recitavit, quas Faesulis allatas sibi dicebat, in quibus scriptum erat, C. Manlium arma cepisse cum magna multitudine ante diem VI Kalendas Novembris. Simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque prodigia nunciabant, alii conventus fieri, arma portari, Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. Igitur Senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus Creticus in Apuliam circumque ea loca missi; hi utrique ad urbem Imperatores erant, impediti, ne triumpharent, calumnia paucorum, quibus omnia, honesta atque inhonesta, vendere mos erat; sed Praetores Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in agrum Picenum, hisque permissum, uti pro tempore atque periculo exercitum compararent. Ad hoc, si quis indicavisset de coniuratione, quae contra rempublicam facta erat, praemium servo libertatem et sestertia centum, libero impunitatem eius rei et sestertia ducenta; itemque decrevere, uti gladiatoriae familiæ Capuam et in cetera municipia distribuerentur, pro cuiusque opibus; Romae per totam urbem vigiliae haberentur, hisque minores magistratus praeessent.

XXXI. Quibus rebus permota civitas, atque immutata urbis facies erat; ex summa laetitia atque lascivia, quae diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia invasit; festinare, trepidare; neque loco neque homini cuiquam satis credere; neque bellum gerere, neque pacem habere; suo quisque metu pericula metiri. Ad hoc mulieres, quibus reipublicae magnitudine belli timor insolitus incesserat, afflictare sese, manus supplices ad coelum tendere, miserari parvos liberos, rogitare, omnia pavere, superbia atque deliciis omissis sibi patriæque diffidere. At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, tametsi praesidia parabantur, et ipse lege Plautia interrogatus erat ab L. Paullo. Postremo dissimulandi caussa aut sui expurgandi, sicuti iurgio lacessitus foret, in Senatum venit. Tum M. Tullius Consul, sive praesentiam eius timens, sive ira commotus orationem habuit luculentam atque utilem reipublicae, quam postea scriptam edidit. Sed ubi ille assedit, Catilina, ut

erat paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu, voce supplici postulare, Patres Conscripti ne quid de se temere crederent; ea familia ortum, ita ab adulescentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet; ne existumarent, sibi patricio homini, cuius ipsius atque maiorum plurima beneficia in † plebem Romanam essent, perdita republica opus esse, quum eam servaret M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. Ad hoc maledicta alia quum adderet, obstrepere omnes, hostem atque parricidam vocare. Tum ille furibundus: quoniam quidem circumventus, inquit, ab inimicis praeceps agor, incendium meum ruina restinguam.

XXXII. Dein se ex curia domum proripuit. Ibi multa ipse secum volvens, quod neque insidiae Consuli procedebant, et ab incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optumum factu credens exercitum augere, ac prius quam legiones scriberentur, [multa] antecapere, quae bello usui forent, nocte intempesta cum paucis in Manliana castra profectus est. Sed Cethego atque Lentulo ceterisque, quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, quibus rebus possent, opes factionis confirment, insidias Consuli maturent, caedem, incendia aliaque belli facinora parent; sese propediem cum magno exercitu ad urbem accessurum. Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo numero legatos ad Marcium Regem mittit cum mandatis huiuscemodi.

XXXIII. Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse, neque quo periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate feneratorum plerique patriae, sed omnes fama atque fortunis expertes sumus; neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti, neque amisso patrimonio liberum corpus habere; tanta saevitia feneratorum atque Praetoris fuit. Saepe maiores vostri, miseriti plebis Romanae, decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissume memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum est. Saepe ipsa plebes

aut dominandi studio permota, aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit. At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum caussa bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit. Te atque Senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis praesidium, quod iniquitas Praetoris eripuit, restituatis, neve eam nobis necessitudinem imponatis, ut quaeramus, quonam modo maxume ulti sanguinem nostrum pereamus.

XXXIV. Ad haec Q. Marcius respondit: Si quid ab Senatu petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices proficiscantur; ea mansuetudine atque misericordia Senatum Populumque Romanum semper fuisse, ut nemo umquam ab eo frustra auxilium petiverit. At Catilina ex itinere plerisque Consularibus, praeterea optumo cuique litteras mittit: Se falsis criminibus circumventum, quoniam factioni inimicorum resistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium proficisci; non quo sibi tanti sceleris conscius esset, sed uti respublica quieta foret, neve ex sua contentione seditio oriretur. Ab his longe divorsas litteras Q. Catulus in Senatu recitavit, quas sibi nomine Catilinae redditas dicebat; earum exemplum infra scriptum est.

XXXV. L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides, re cognita, grata mihi in magnis meis periculis, fiduciam commendationi meae tribuit. Quamobrem defensionem in novo consilio non statui parare; satisfactionem ex nulla conscientia de culpa proponere decrevi, quam mediusfidius veram licet cognoscas. Iniuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris industriaeque meae privatus statum dignitatis non obtinebam, publicam miserorum caussam pro mea consuetudine suscepi; non quin aes alienum meis nominibus ex possessionibus solvere possem, quum et alienis nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis persolveret, sed quod non dignos homines honore honestatos videbam, meque falsa suspicione alienatum esse sentiebam. Hoc nomine satis honestas pro meo casu

spes reliquae dignitatis conservandae sum secutus. Plura quum scribere vellem, nunciatum est, vim mihi parari. Nunc Orestillam commendo tuaeque fidei trado; eam ab iniuria defendas, per liberos tuos rogatus. Haveto.

XXXVI. Sed ipse paucos dies commoratus apud C. Flaminium in agro Arretino, dum vicinitatem, antea sollicitatam, armis exornat, cum fascibus atque aliis imperi insignibus in castra ad Manlium contendit. Haec ubi Romae comperta sunt, Senatus Catilinam et Manlium hostis iudicat; ceterae multitudini diem statuit, ante quam sine fraude liceret ab armis discedere, praeter rerum capitalium condemnatis. Praeterea decernit, uti Consules delectum habeant, Antonius cum exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi praesidio sit. Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo maxume miserabile visum est; cui quum ad occasum ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium atque divitiae, quae prima mortales putant, affluerent, fuere tamen cives, qui seque remque publicam obstinatis animis perditum irent. Namque duobus Senati decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae quisquam omnium discesserat; tanta vis morbi, uti tabes, plerosque civium animos invaserat.

XXXVII. Neque solum illis aliena mens erat, qui conscii coniurationis fuerant, sed omnino cuncta plebes novarum rerum studio Catilinae incepta probabat. Id adeo more suo videbatur facere. Nam semper in civitate, quibus opes nullae sunt, bonis invident, malos extollunt, vetera odere, nova exoptant, odio suarum rerum mutari omnia student; turba atque seditionibus sine cura aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno. Sed urbana plebes, ea vero praeceps erat multis de caussis. Primum omnium, qui ubique probro atque petulantia maxume praestabant, item alii per dedecora patrimoniis amissis, postremo omnes, quos flagitium aut facinus domo expulerat, hi Romam sicuti in sentinam confluxerant. Deinde multi memores Sullanae victoriae, quod ex gregariis militibus

alios senatores videbant, alios ita divites, uti regio victu atque cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat. Praeterea iuventus, quae in agris manuum mercede inopiam toleraverat, privatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium ingrato labori praetulerat, eos atque alios omnis malum publicum alebat. Quo minus mirandum est, homines egentis, malis moribus, maxuma spe, reipublicae iuxta ac sibi consuluisse. Praeterea quorum victoria Sullae parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis imminutum erat, haud sane alio animo belli eventum exspectabant. Ad hoc quicumque aliarum atque Senatus partium erant, conturbari rempublicam quam minus valere ipsi malebant. Id adeo malum multos post annos in civitatem reverterat.

XXXVIII. Nam postquam Cn. Pompeio et M. Crasso Consulibus tribunicia potestas restituta est, homines adulescentes, summam potestatem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere Senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo atque pollicitando magis incendere; ita ipsi clari potentesque fieri. Contra eos summa ope nitebatur pleraque nobilitas, Senatus specie pro sua magnitudine. Namque, uti paucis verum absolvam, per illa tempora quicumque rempublicam agitavere, honestis nominibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo Senatus auctoritas maxuma foret, bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia certabant; neque illis modestia neque modus contentionis erat, utrique victoriam crudeliter exercebant.

XXXIX. Sed postquam Cn. Pompeius ad bellum maritimum atque Mithridaticum missus est, plebis opes imminutae, paucorum potentia crevit. Hi magistratus, provincias aliaque omnia tenere; ipsi innoxii, florentes, sine metu aetatem agere, ceteros iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent. Sed ubi primum dubiis rebus novandi*) spes oblata est, vetus certamen animos eorum arrexit. Quodsi

---

*) Plurimi codd. novandis. Sed vide praef. edit. pr. pag. XIII.

primo proelio Catilina superior aut aequa manu discessisset, profecto magna clades atque calamitas rempublicam oppressisset; neque illis, qui victoriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin defessis et exsanguibus, qui plus posset, imperium atque libertatem extorqueret. Fuere tamen extra coniurationem complures, qui ad Catilinam initio profecti sunt; in his erat A. Fulvius, Senatoris filius, quem retractum ex itinere parens necari iussit. Isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios sollicitabat, neque solum civis, sed cuiusque modi genus hominum, quod modo bello usui foret.

XL. Igitur P. Umbreno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum requirat, eosque, si possit, impellat ad societatem belli, existumans publice privatimque aere alieno oppressos, praeterea quod natura gens Gallica bellicosa esset, facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus, quod in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus civitatium notus erat atque eos noverat; itaque sine mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percontatus pauca de statu civitatis et quasi dolens eius casum, requirere coepit, quem exitum tantis malis sperarent. Postquam illos videt queri de avaritia magistratuum, accusare Senatum, quod in eo auxili nihil esset; miseriis suis remedium mortem exspectare: At ego, inquit, vobis, si modo viri esse voltis, rationem ostendam, qua tanta ista mala effugiatis. Haec ubi dixit, Allobroges in maxumam spem adducti Umbrenum orare, uti sui misereretur; nihil tam asperum neque tam difficile esse, quod non cupidissume facturi essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret. Ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro propinqua erat neque aliena consili propter Semproniam; nam tum Brutus ab Roma aberat; praeterea Gabinium accersit, quo maior auctoritas sermoni inesset. Eo praesente coniurationem aperit; nominat socios, praeterea multos cuiusque generis innoxios, quo legatis animus amplior esset; deinde eos pollicitos operam suam domum dimittit.

XLI. Sed Allobroges diu in incerto habuere, quidnam consili caperent. In altera parte erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe victoriae; at in altera maiores opes, tuta consilia, pro incerta spe certa praemia. Haec illis volventibus, tandem vicit fortuna reipublicae. Itaque Q. Fabio Sangae, cuius patrocinio civitas plurumum utebatur, rem omnem, uti cognoverant, aperiunt. Cicero, per Sangam consilio cognito, legatis praecepit, ut studium coniurationis vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur dentque operam, uti eos quam maxume manifestos habeant.

XLII. Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque ulteriore, item in agro Piceno, Bruttio, Apulia motus erat. Namque illi, quos antea Catilina dimiserat, inconsulte ac veluti per dementiam cuncta simul agebant; nocturnis consiliis, armorum atque telorum portationibus, festinando, agitando omnia plus timoris quam periculi effecerant. Ex eo numero complures Q. Metellus Celer Praetor ex Senati consulto, caussa cognita, in vincula coniecerat; item in ulteriore Gallia C. Murena, qui ei provinciae legatus praeerat.

XLIII. At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes coniurationis erant, paratis, ut videbatur, magnis copiis, constituerant, uti, quum Catilina in agrum Faesulanum cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis concione habita quereretur de actionibus Ciceronis, bellique gravissumi invidiam optumo Consuli imponeret; eo signo proxuma nocte cetera multitudo coniurationis suum quisque negotium exsequeretur. Sed ea divisa hoc modo dicebantur, Statilius et Gabinius uti cum magna manu duodecim simul opportuna loca urbis incenderent, quo tumultu facilior aditus ad Consulem ceterosque, quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ciceronis ianuam obsideret eumque vi aggrederetur, alius autem alium; sed filii familiarum, quorum ex nobilitate maxuma pars erat, parentes interficerent; simul, caede et incendio perculsis omnibus, ad Catilinam erumperent. Inter haec parata atque decreta Cethegus semper querebatur de ignavia sociorum; illos dubitando

et dies prolatando magnas opportunitates corrumpere; facto, non consulto in tali periculo opus esse, seque, si pauci adiuvarent, languentibus aliis, impetum in curiam facturum. Natura ferox, vehemens, manu promptus erat; maxumum bonum in celeritate putabat.

XLIV. Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabinium ceteros conveniunt; ab Lentulo, Cethego, Statilio, item Cassio postulant iusiurandum, quod signatum ad civis perferant; aliter haud facile eos ad tantum negotium impelli posse. Ceteri nihil suspicantes dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur, ac paullo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus cum his T. Volturcium quemdam Crotoniensem mittit, uti Allobroges, prius quam domum pergerent, cum Catilina, data atque accepta fide, societatem confirmarent. Ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exemplum infra scriptum est. "Quis sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. Fac cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te virum esse; consideres, quid tuae rationes postulent; auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis." Ad hoc mandata verbis dat: quum ab Senatu hostis iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? In urbe parata esse, quae iusserit; ne cunctetur ipse propius accedere.

XLV. His rebus ita actis, constituta nocte, qua proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus L. Valerio Flacco et C. Pomptino Praetoribus imperat, uti in ponte Mulvio per insidias Allobrogum comitatus deprehendant; rem omnem aperit, cuius gratia mittebantur, cetera, uti facto opus sit, ita agant, permittit. Illi, homines militares, sine tumultu praesidiis collocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pontem obsidunt. Postquam ad id loci legati cum Volturcio venerunt, et simul utrimque clamor exortus est, Galli, cito cognito consilio, sine mora Praetoribus se tradunt. Volturcius primo, cohortatus ceteros, gladio se a multitudine defendit; deinde, ubi a legatis desertus est, multa prius de salute sua Pomptinum ob-

testatus, quod ei notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens, velut hostibus, sese Praetoribus dedit.

XLVI. Quibus rebus confectis omnia propere per nuncios Consuli declarantur. At illum ingens cura atque laetitia simul occupavere; nam laetabatur intellegens, coniuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse: porro autem anxius erat, dubitans, in maxumo scelere tantis civibus deprehensis, quid facto opus esset; poenam illorum sibi oneri, impunitatem perdundae reipublicae fore credebat. Igitur confirmato animo vocari ad sese iubet Lentulum, Cethegum, Statilium, Gabinium, itemque Coeparium quemdam Terracinensem, qui in Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat. Ceteri sine mora veniunt; Coeparius, paullo ante domo egressus, cognito indicio ex urbe profugerat. Consul Lentulum, quod Praetor erat, ipse manu tenens in Senatum perducit, reliquos cum custodibus in aedem Concordiae venire iubet. Eo Senatum advocat, magnaque frequentia eius ordinis Volturcium cum legatis introducit; Flaccum Praetorem scrinium cum litteris, quas a legatis acceperat, eodem afferre iubet.

XLVII. Volturcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo, quid aut qua de caussa consili habuisset, primo fingere alia, dissimulare de coniuratione; post, ubi fide publica dicere iussus est, omnia, uti gesta erant, aperit docetque se paucis ante diebus a Gabinio et Coepario socium adscitum nihil amplius scire quam legatos; tantummodo audire solitum ex Gabinio, P. Autronium, Servium Sullam, L. Vargunteium, multos praeterea in ea coniuratione esse. Eadem Galli fatentur ac Lentulum dissimulantem coarguunt praeter litteras sermonibus, quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis regnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque Sullam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis potiri; praeterea ab incenso Capitolio illum esse vigesimum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices respondissent bello civili cruentum fore. Igitur perlectis litteris, quum prius omnes signa sua cognovissent, Senatus decernit, uti abdicato magistratu Lentulus, itemque

ceteri in liberis custodiis haberentur. Itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum Aedilis erat, Cethegus Q. Cornificio; Statilius C. Caesari, Gabinius M. Crasso, Coeparius (nam is paullo ante ex fuga retractus erat) Cn. Terentio Senatori traduntur.

XLVIII. Interea plebes, coniuratione patefacta, quae primo cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata mente Catilinae consilia exsecrari, Ciceronem ad coelum tollere; veluti ex servitute erepta gaudium atque laetitiam agitabat. Namque alia belli facinora praedae magis quam detrimento fore, incendium vero crudele, immoderatum ac sibi maxume calamitosum putabat, quippe cui omnes copiae in usu cotidiano et cultu corporis erant. Post eum diem quidam L. Tarquinius ad Senatum adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex itinere retractum aiebant. Is quum se diceret indicaturum de coniuratione, si fides publica data esset, iussus a Consule, quae sciret, edicere, eadem fere, quae Volturcius, de paratis incendiis, de caede bonorum, de itinere hostium Senatum docet; praeterea se missum a M. Crasso, qui Catilinae nunciaret, ne eum Lentulus et Cethegus aliique ex coniuratione deprehensi terrerent, eoque magis properaret ad urbem accedere, quo et ceterorum animos reficeret, et illi facilius e periculo eriperentur. Sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, hominem nobilem, maxumis divitiis, summa potentia, alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existumabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant, indicem falsum esse, deque ea re postulant uti referatur. Itaque consulente Cicerone frequens Senatus decernit: Tarquini indicium falsum videri, eumque in vinculis retinendum, neque amplius potestatem faciundam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem esset mentitus. Erant eo tempore, qui existumarent, indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius, appellato Crasso, per societatem periculi reliquos illius potentia tegeret. Alii Tarquinium a Cicerone immissum

aiebant, ne Crassus, more suo suscepto malorum patrocinio, rempublicam conturbaret. Ipsum Crassum ego postea praedicantem audivi, tantam illam contumeliam sibi ab Cicerone impositam.

XLIX. Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso neque precibus, neque gratia, neque pretio Ciceronem impellere potuere, uti per Allobroges aut per alium indicem C. Caesar falso nominaretur. Nam uterque cum illo gravis inimicitias exercebant, Piso oppugnatus in iudicio pecuniarum repetundarum, propter cuiusdam Transpadani supplicium iniustum, Catulus ex petitione Pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, maxumis honoribus usus, ab adulescentulo Caesare victus discesserat. Res autem opportuna videbatur, quod is privatim egregia liberalitate, publice maxumis muneribus grandem pecuniam debebat. Sed ubi Consulem ad tantum facinus impellere nequeunt, ipsi singulatim circumeundo atque ementiundo, quæ se ex Volturcio aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi invidiam conflaverant, usque adeo, ut nonnulli equites Romani, qui praesidi caussa cum telis erant circum aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi mobilitate impulsi, quo studium suum in rempublicam clarius esset, egredienti ex Senatu Caesari gladio minitarentur.

L. Dum haec in Senatu aguntur, et dum legatis Allobrogum et Tito Volturcio, comprobato eorum indicio, praemia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus Lentuli divorsis itineribus opifices atque servitia in vicis ad eum eripiendum sollicitabant; partim exquirebant duces multitudinum, qui pretio rempublicam vexare soliti erant. Cethegus autem per nuncios familiam atque libertos suos, lectos et exercitatos in audaciam, orabat, ut grege facto cum telis ad sese irrumperent. Consul ubi ea parari cognovit, dispositis praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato Senatu refert, quid de iis fieri placeat, qui in custodiam traditi erant. Sed eos paullo ante frequens Senatus iudicaverat contra rempublicam fecisse. Tum D. Iunius Silanus, primus sententiam rogatus, quod eo tem-

pore Consul designatus erat, de iis, qui in custodiis tenebantur, praeterea de L. Cassio, P. Furio, P. Umbreno, Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium sumendum decreverat; isque postea, permotus oratione C. Caesaris, pedibus in sententiam Tib. Neronis iturum se dixerat, quod de ea re praesidiis additis referundum censuerat. Sed Caesar, ubi ad eum ventum est, rogatus sententiam a Consule huiuscemodi verba locutus est.

LI. Omnis homines, Patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia vacuos esse decet. Haud facile animus verum providet, ubi illa officiunt, neque quisquam omnium lubidini simul et usui paruit. Ubi intenderis ingenium, valet; si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil valet. Magna mihi copia est memorandi, Patres conscripti, qui reges atque populi ira aut misericordia impulsi male consuluerint; sed ea malo dicere, quae maiores nostri contra lubidinem animi sui recte atque ordine fecere. Bello Macedonico, quod cum rege Perse gessimus, Rhodiorum civitas, magna atque magnifica, quae populi Romani opibus creverat, infida atque advorsa nobis fuit; sed postquam bello confecto de Rhodiis consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum magis quam iniuriae caussa bellum inceptum diceret, impunitos eos dimisere. Item bellis Punicis omnibus, quum saepe Carthaginienses et in pace et per inducias multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per occasionem talia fecere; magis quid se dignum foret, quam quid in illos iure fieri posset, quaerebant. Hoc idem vobis providendum est, Patres conscripti, ne plus valeat apud vos P. Lentuli et ceterorum scelus quam vostra dignitas, neu magis irae vostrae quam famae consulatis. Nam si digna poena pro factis eorum reperitur, novum consilium approbo; sin magnitudo sceleris omnium ingenia exsuperat, his utendum censeo, quae legibus comparata sunt. Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, composite atque magnifice casum reipublicae miserati sunt; quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enumeravere; rapi virgines, pueros, divelli liberos a paren-

tum complexu, matres familiarum pati, quæ victoribus collibuissent, fana atque domos exspoliari, caedem, incendia fieri, postremo armis, cadaveribus, cruore atque luctu omnia compleri. Sed, per deos immortalis! quo illa oratio pertinuit? an, uti vos infestos coniurationi faceret? Scilicet quem res tanta et tam atrox non permovit, eum oratio accendet. Non ita est, neque cuiquam mortalium iniuriae suae parvae videntur: multi eas gravius aequo habuere. Sed alia aliis licentia est, Patres concripti. Qui demissi in obscuro vitam habent, si quid iracundia deliquere, pauci sciunt; fama atque fortuna eorum pares sunt; qui magno imperio praediti in excelso aetatem agunt, eorum facta cuncti mortales novere. Ita in maxuma fortuna minuma licentia est; neque studere, neque odisse, sed minume irasci decet; quæ apud alios iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crudelitas appellatur. Equidem ego sic existumo, Patres conscripti, omnis cruciatus minores quam facinora illorum esse; sed plerique mortales postrema meminere, et in hominibus impiis sceleris eorum obliti de poena disserunt, si ea paullo severior fuit. D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo scio, quae dixerit, studio reipublicae dixisse, neque illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere; eos mores, eam modestiam viri cognovi; verum sententia eius mihi non crudelis (quid enim in talis homines crudele fieri potest?), sed aliena a republica nostra videtur. Nam profecto aut metus aut iniuria te subegit, Silane, Consulem designatum, genus poenae novum decernere. De timore supervacaneum est disserere, quum praesertim diligentia clarissumi viri, Consulis, tanta praesidia sint in armis. De poena possum equidem dicere, id quod res habet, in luctu atque miseriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum esse, eam cuncta mortalium mala dissolvere, ultra neque curae neque gaudio locum esse. Sed, per deos immortalis! quamobrem in sententiam non addidisti, uti prius verberibus in eos animadverteretur? An, quia lex Porcia vetat? At aliae leges item condemnatis civibus non animam eripi, sed exilium permitti

iubent. An, quia gravius est verberari quam necari? Quid autem acerbum aut nimis grave est in homines tanti facinoris convictos? Sin, quia levius est, qui convenit in minore negotio legem timere, quum eam in maiore neglexeris? At enim quis reprehendet, quod in parricidas reipublicae decretum erit? Tempus, dies, fortuna, cuius lubido gentibus moderatur. Illis merito accidet, quicquid evenerit; ceterum vos, Patres conscripti, quid in alios statuatis, considerate. Omnia mala exempla ex bonis orta sunt; sed ubi imperium ad ignaros aut minus bonos pervenit, novum illud exemplum ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos transfertur. Lacedaemonii devictis Atheniensibus triginta viros imposuere, qui rempublicam eorum tractarent. Hi primo coepere pessumum quemque et omnibus invisum indemnatum necare; ea populus laetari et merito dicere fieri. Post, ubi paullatim licentia crevit, iuxta bonos et malos lubidinose interficere, ceteros metu terrere. Ita civitas servitute oppressa stultae laetitiae gravis poenas dedit. Nostra memoria victor Sulla quum Damasippum et alios huiusmodi, qui malo reipublicae creverant, iugulari iussit, quis non factum eius laudabat? homines scelestos et factiosos, qui seditionibus rempublicam exagitaverant, merito necatos aiebant. Sed ea res magnae initium cladis fuit; nam uti quisque domum aut villam, postremo aut vas aut vestimentum alicuius concupiverat, dabat operam, uti is in proscriptorum numero esset. Ita illi, quibus Damasippi mors laetitiae fuerat, paullo post ipsi trahebantur, neque prius finis iugulandi fuit, quam Sulla omnis suos divitiis explevit. Atque ego haec non in M. Tullio neque his temporibus vereor; sed in magna civitate multa et varia ingenia sunt. Potest alio tempore, alio Consule, cui item exercitus in manu sit, falsum aliquid pro vero credi; ubi hoc exemplo per Senati decretum Consul gladium eduxerit, quis illi finem statuet, aut quis moderabitur? Maiores nostri, Patres conscripti, neque consili neque audaciæ umquam eguere, neque illis superbia obstabat, quominus aliena instituta, si modo proba erant, imitarentur. Arma atque tela militaria ab

Samnitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque sumpserunt; postremo quod ubique apud socios aut hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi exsequebantur, imitari quam invidere bonis malebant. Sed eodem illo tempore, Graeciae morem imitati, verberibus animadvortebant in civis, de condemnatis summum supplicium sumebant. Postquam respublica adolevit, et multitudine civium factiones valuere, circumveniri innocentes, alia huiuscemodi fieri coepere, tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus legibus exilium damnatis permissum est. Hanc ego caussam, Patres conscripti, quominus novum consilium capiamus, imprimis magnam puto. Profecto virtus atque sapientia maior in illis fuit, qui ex parvis opibus tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene parta vix retinemus. Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Catilinae? Minume; sed ita censeo: publicandas eorum pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia, quae maxume opibus valent, neu quis de his postea ad Senatum referat, neve cum populo agat; qui aliter fecerit, Senatum existumare eum contra rempublicam et salutem omnium facturum.

LII. Postquam Caesar dicendi finem fecit, ceteri verbo alius alii varie adsentiebantur; at M. Porcius Cato, rogatus sententiam, huiuscemodi orationem habuit.

Longe mihi alia mens est, Patres conscripti, quum res atque pericula nostra considero, et quum sententias nonnullorum mecum ipse reputo. Illi mihi disseruisse videntur de poena eorum, qui patriae, parentibus, aris atque focis suis bellum paravere; res autem monet cavere ab illis magis, quam quid in illos statuamus, consultare. Nam cetera maleficia tum persequare, ubi facta sunt; hoc nisi provideris ne accidat, ubi evenit, frustra iudicia implores; capta urbe nihil fit reliqui victis. Sed, per deos immortalis! vos ego appello, qui semper domos, villas, signa, tabulas vostras pluris quam rempublicam fecistis, si ista, cuiuscumque modi sunt, quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vostris otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et capessite rempublicam! Non agitur de

vectigalibus, neque de sociorum iniuriis; libertas et anima nostra in dubio est. Saepe numero, Patres conscripti, multa verba in hoc ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia nostrorum civium questus sum multosque mortalis ea caussa advorsos habeo. Qui mihi atque animo meo nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile alterius lubidini malefacta condonabam. Sed ea tametsi vos parvi pendebatis, tamen respublica firma erat; opulentia neglegentiam tolerabat. Nunc vero non id agitur, bonisne an malis moribus vivamus, neque quantum aut quam magnificum imperium populi Romani sit, sed cuius haec cumque modi videntur, nostra, an nobiscum una hostium futura sint. Hic mihi quisquam mansuetudinem et misericordiam nominat? Iam pridem equidem nos vera rerum vocabula amisimus, quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum audacia fortitudo vocatur; eo respublica in extremo sita est. Sint sane, quoniam ita se mores habent, liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in furibus aerari; ne illi sanguinem nostrum largiantur, et dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis perditum eant. Bene et composite C. Caesar paullo ante in hoc ordine de vita et morte disseruit, credo, falsa existumans ea, quae de inferis memorantur, divorso itinere malos a bonis loca tetra, inculta, foeda atque formidolosa habere. Itaque censuit, pecunias eorum publicandas, ipsos per municipia in custodiis habendos, videlicet timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus coniurationis aut a multitudine conducta per vim eripiantur. Quasi vero mali atque scelesti tantummodo in urbe, et non per totam Italiam sint, aut non ibi plus possit audacia, ubi ad defendendum opes minores sunt. Quare vanum equidem hoc consilium est, si periculum ex illis metuit; sin in tanto omnium metu solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis timere. Quare quum de P. Lentulo ceterisque statuetis, pro certo habetote, vos simul de exercitu Catilinae et de omnibus coniuratis decernere. Quanto vos attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit; si paullulum modo

vos languere viderint, iam omnes feroces aderunt. Nolite existumare, maiores nostros armis rempublicam ex parva magnam fecisse. Si ita res esset, multo pulcherrumam eam nos haberemus; quippe sociorum atque civium, praeterea armorum atque equorum maior nobis copia quam illis est. Sed alia fuere, quae illos magnos fecere, quae nobis nulla sunt, domi industria, foris iustum imperium, animus in consulendo liber, neque delicto neque lubidini obnoxius. Pro his nos habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem, privatim opulentiam; laudamus divitias, sequimur inertiam; inter bonos et malos discrimen nullum; omnia virtutis praemia ambitio possidet. Neque mirum; ubi vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit ut impetus fiat in vacuam rempublicam. Sed ego haec omitto. Coniuravere nobilissumi cives patriam incendere; Gallorum gentem infestissumam nomini Romano ad bellum accersunt, dux hostium cum exercitu supra caput est: vos cunctamini etiam nunc [et dubitatis], quid intra moenia deprehensis hostibus faciatis? Misereamini censeo, (deliquere homines adulescentuli per ambitionem), atque etiam armatos dimittatis. Ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi arma ceperint, in miseriam vortet. Scilicet res ipsa aspera est, sed vos non timetis eam. Immo vero maxume; sed inertia et mollitia animi alius alium exspectantes cunctamini, videlicet dis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam in maxumis saepe periculis servavere. Non votis neque suppliciis muliebribus auxilia deorum parantur; vigilando, agendo, bene consulendo prospera omnia cedunt; ubi socordiae te atque ignaviae tradideris, nequicquam deos implores: irati infestique sunt. Apud maiores nostros T. Manlius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit, atque ille egregius adulescens immoderatae fortitudinis morte poenas dedit; vos de crudelissumis parricidis quid statuatis, cunctamini? Videlicet vita

cetera eorum huic sceleri obstat. Verum parcite dignitati Lentuli, si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut hominibus umquam ullis pepercit; ignoscite Cethegi adulescentiae, nisi iterum patriae bellum fecit. Nam quid ego de Gabinio, Statilio, Coepario loquar? quibus si quicquam umquam pensi fuisset, non ea consilia de republica habuissent. Postremo, Patres conscripti, si mehercule peccato locus esset, facile paterer, vos ipsa re corrigi, quoniam verba contemnitis; sed undique circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus urget, alii intra moenia atque in sinu urbis sunt hostes, neque parari neque consuli quicquam occulte potest; quo magis properandum est. Quare ita ego censeo: quum nefario consilio sceleratorum civium respublica in maxuma pericula venerit, hique indicio T. Volturci et legatorum Allobrogum convicti confessique sint, caedem, incendia, aliaque se foeda atque crudelia facinora in civis patriamque paravisse, de confessis, sicuti de manifestis rerum capitalium, more maiorum supplicium sumendum.

LIII. Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque Senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem animi ad coelum ferunt, alii alios increpantes timidos vocant, Cato clarus atque magnus habetur, Senati decretum fit, sicuti ille censuerat. Sed mihi multa legenti, multa audienti, quae populus Romanus domi militiaeque, mari atque terra praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae res maxume tanta negotia sustinuisset. Sciebam, saepe numero parva manu cum magnis legionibus hostium contendisse, cognoveram, parvis copiis bella gesta cum opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam toleravisse, facundia Graecos, gloria belli Gallos ante Romanos fuisse. Ac mihi multa agitanti constabat, paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse, eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem paucitas superaret. Sed postquam luxu atque desidia civitas corrupta est, rursus respublica magnitudine sua imperatorum atque magistratuum

vitia sustentabat, ac † sicuti effeta parentum *), multis tempestatibus haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit. Sed memoria mea ingenti virtute, divorsis moribus fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar; quos, quoniam res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium, quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio possem, aperirem.

LIV. Igitur his genus, aetas, eloquentia prope aequalia fuere; magnitudo animi par, item gloria, sed alia alii. Caesar beneficiis atque munificentia magnus habebatur, integritate vitae Cato. Ille mansuetudine et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem addiderat. Caesar dando, sublevando, ignoscendo, Cato nihil largiundo gloriam adeptus est. In altero miseris perfugium, in altero malis pernicies; illius facilitas, huius constantia laudabatur. Postremo Caesar in animum induxerat laborare, vigilare; negotiis amicorum intentus sua neglegere, nihil denegare, quod dono dignum esset; sibi magnum imperium, exercitum, novum bellum exoptabat, ubi virtus enitescere posset. At Catoni studium modestiae, decoris, sed maxume severitatis erat. Non divitiis cum divite, neque factione cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse quam videri bonus malebat; ita quo minus gloriam petebat, eo magis sequebatur.

LV. Postquam, ut dixi, Senatus in Catonis sententiam discessit, Consul optumum factu ratus noctem, quae instabat, antecapere, ne quid eo spatio novaretur, Triumviros, quae supplicium postulabat, parare iubet; ipse, dispositis praesidiis, Lentulum in carcerem deducit; idem fit ceteris per Praetores. Est locus in carcere, quod Tullianum appellatur, ubi paullulum descenderis ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus. Eum muniunt undique parietes atque insuper camera lapideis fornicibus vincta, sed incultu, tenebris, odore

---

*) Fortasse: ac sicuti effeta parente in multis, quæ est conj. Mülleri. Unus cod. Guelf. parente.

foeda atque terribilis eius facies est. In eum locum postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capitalium, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere. Ita ille patricius ex clarissuma gente Corneliorum, qui consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus factisque suis exitium vitae invenit. De Cethego, Statilio, Gabinio, Coepario eodem modo supplicium sumptum est.

LVI. Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas legiones instituit, cohortis pro numero militum complet; deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra venerat, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones numero hominum expleverat, quum initio non amplius duobus millibus habuisset. Sed ex omni copia circiter pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri, ut quemque casus armaverat, sparos aut lanceas, alii praeacutas sudis portabant. Sed postquam Antonius cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter facere, modo ad urbem, modo in Galliam vorsus castra movere, hostibus occasionem pugnandi non dare; sperabat, propediem magnas copias sese habiturum, si Romae socii incepta patravissent. Interea servitia repudiabat, cuius initio ad eum magnae copiae concurrebant, opibus coniurationis fretus, simul alienum suis rationibus existumans, videri caussam civium cum servis fugitivis communicavisse.

LVII. Sed postquam in castra nuncius pervenit, Romae coniurationem patefactam, de Lentulo, Cethego, ceteris, quos supra memoravi, supplicium sumptum, plerique, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum studium illexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per montis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem abducit, eo consilio, uti per tramites occulte perfugeret in Galliam [Transalpinam]. At. Q. Metellus Celer cum tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex difficultate rerum eadem illa existumans, quae supra diximus, Catilinam agitare. Igitur ubi iter eius ex perfugis cognovit, castra propere movit, ac sub ipsis radicibus montium

consedit, qua illi descensus erat in Galliam properanti. Neque tamen Antonius procul aberat, utpote qui magno exercitu ocis aequioribus expeditus *) in fuga sequeretur. Sed Catilina postquam videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in urbe res advorsas, neque fugae neque praesidi ullam spem, optumum factu ratus in tali re fortunam belli tentare, statuit cum Antonio quam primum confligere. Itaque concione advocata, huiuscemodi orationem habuit.

LVIII. Compertum ego habeo, milites, verba virtutem non addere, neque ex ignavo strenuum, neque fortem ex timido exercitum oratione imperatoris fieri. Quanta cuiusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta in bello patere solet; quem neque gloria neque pericula excitant, nequicquam hortere; timor animi auribus officit. Sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, simul uti caussam mei consili aperirem. Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Lentuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit, quoque modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam proficisci nequiverim. Nunc vero quo in loco res nostrae sint, iuxta mecum omnes intellegitis. Exercitus hostium duo, unus ab urbe, alter a Gallia, obstant; diutius in his locis esse, si maxume animus ferat, frumenti atque aliarum rerum egestas prohibet, quocumque ire placet, ferro iter aperiundum est. Quapropter vos moneo, uti forti atque parato animo sitis, et quum proelium inibitis, memineritis, vos divitias, decus, gloriam, praeterea libertatem atque patriam in dextris vostris portare. Si vincimus, omnia nobis tuta erunt, commeatus abunde, coloniae atque municipia patebunt; sin metu cesserimus, eadem illa advorsa fient, neque locus neque amicus quisquam teget, quem arma non texerint. Praeterea, milites, non eadem nobis et illis necessitudo impendet; nos pro patria, pro libertate, pro vita certamus, illis supervacaneum est pugnare pro potentia paucorum. Quo audacius aggredimini, memores pri-

*) Plurimi codd. expeditos.

stinae virtutis! Licuit vobis cum summa turpitudine in exilio aetatem agere, potuistis nonnulli Romae, amissis bonis, alienas opes exspectare; quia illa foeda atque intoleranda viris videbantur, haec sequi decrevistis. Si haec relinquere voltis, audacia opus est; nemo nisi victor pace bellum mutavit. Nam in fuga salutem sperare, quum arma, quis corpus tegitur, ab hostibus avorteris, ea vero dementia est. Semper in proelio iis maxumum est periculum, qui maxume timent; audacia pro muro habetur. Quum vos considero, milites, et quum facta vostra aestumo, magna me spes victoriae tenet. Animus, aetas, virtus vostra me hortantur, praeterea necessitudo, quae etiam timidos fortis facit. Nam multitudo hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiae loci. Quodsi virtuti vostrae fortuna inviderit, cavete, inulti animam amittatis, neu capti potius sicuti pecora trucídemini, quam virorum more pugnantes cruentam atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.

LIX. Haec ubi dixit, paullulum commoratus signa canere iubet atque instructos ordines in locum aequum deducit; deinde, remotis omnium equis, quo militibus exaequato periculo animus amplior esset, ipse pedes exercitum pro loco atque copiis instruit. Nam uti planities erat inter sinistros montis et ab dextera rupes aspera, octo cohortis in fronte constituit, reliquarum signa in subsidio artius collocat. Ab his centuriones, omnis lectos et evocatos, praeterea ex gregariis militibus optumum quemque armatum in primam aciem subducit. C. Manlium in dextera, Faesulanum quemdam in sinistra parte curare iubet; ipse cum libertis et colonis propter aquilam adsistit, quam bello Cimbrico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. At ex altera parte C. Antonius, pedibus aeger, quod proelio adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit. Ille cohortis veteranas, quas tumulti caussa conscripserat, in fronte, post eas ceterum exercitum in subsidiis locat; ipse equo circumiens unumquemque nominans appellat, hortatur, rogat, uti meminerint, se contra latrones

inermis pro patria, pro liberis, pro aris atque focis suis certare. Homo militaris, quod amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat; ea commemorando militum animos accendebat.

LX. Sed ubi, omnibus rebus exploratis, Petreius tuba signum dat, cohortis paullatim incedere iubet, idem facit hostium exercitus. Postquam eo ventum est, unde a ferentariis proelium committi posset, maxumo clamore cum infestis signis concurrunt, pila omittunt, gladiis res geritur. Veterani, pristinae virtutis memores, cominus acriter instare; illi haud timidi resistunt, maxuma vi certatur. Interea Catilina cum expeditis in prima acie versari, laborantibus succurrere, integros pro sauciis accersere, omnia providere, multum ipse pugnare, saepe hostem ferire; strenui militis et boni imperatoris officia simul exsequebatur. Petreius ubi videt, Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, cohortem praetoriam in medios hostis inducit eosque perturbatos atque alios alibi resistentis interficit; deinde utrimque ex lateribus ceteros aggreditur. Manlius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt. Postquam fusas copias seque cum paucis relictum videt Catilina, memor generis atque pristinae dignitatis, in confertissumos hostis incurrit, ibique pugnans confoditur.

LXI. Sed confecto proelio, tum vero cerneres, quanta audacia quantaque vis animi fuisset in exercitu Catilinae. Nam fere quem quisque vivus pugnando locum ceperat, eum amissa anima corpore tegebat. Pauci autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paullo divorsius, sed omnes tamen advorsis volneribus conciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium cadavera repertus est, paullulum etiam spirans ferociamque animi, quam habuerat vivus, in voltu retinens. Postremo ex omni copia neque in proelio neque in fuga quisquam civis ingenuus captus est; ita cuncti suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. Neque tamen exercitus populi Romani laetam aut incruentam victoriam adeptus erat;

nam strenuissimus quisque aut occiderat in proelio, aut graviter volneratus discesserat. Multi autem, qui de castris visundi aut spoliandi gratia processerant, volventes hostilia cadavera amicum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant; fuere item, qui inimicos suos cognoscerent. Ita varie per omnem exercitum laetitia, moeror, luctus atque gaudia agitabantur.

C. SALLUSTI CRISPI

DE

IUGURTHINO BELLO

LIBER.

C. SALLUSTI CRISPI

IUGURTHA.

Falso queritur de natura sua genus humanum, quod imbecilla atque aevi brevis forte potius quam virtute regatur. Nam contra reputando neque maius aliud neque praestabilius invenias, magisque naturae industriam hominum quam vim aut tempus deesse. Sed dux atque imperator vitae mortalium animus est. Qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pollens potensque et clarus est, neque fortuna eget; quippe quae probitatem, industriam aliasque artis bonas neque dare neque eripere cuiquam potest; sin captus pravis cupidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessumdatus est, perniciosa lubidine paullisper usus, ubi per socordiam vires, tempus, ingenium diffluxere, naturae infirmitas accusatur; suam quisque culpam auctores ad negotia transferunt. Quodsi hominibus bonarum rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil profutura multumque etiam periculosa petunt, neque regerentur magis quam regerent casus, et eo magnitudinis procederent, uti pro mortalibus gloria aeterni fierent.

II. Nam uti genus hominum compositum ex corpore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia nostra corporis alia, alia animi naturam sequuntur. Igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis corporis et alia omnia huiucemodi

brevi dilabuntur, at ingeni egregia facinora sicuti anima immortalia sunt. Postremo corporis et fortunae bonorum ut initium, sic finis est, omniaque orta occidunt et aucta senescunt; animus incorruptus, aeternus, rector humani generis, agit atque habet cuncta, neque ipse habetur. Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui dediti corporis gaudiis per luxum atque ignaviam aetatem agunt, ceterum ingenium, quo neque melius neque amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque socordia torpescere sinunt, quum praesertim tam multae variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo paratur.

III. Verum ex his magistratus et imperia, postremo omnis cura rerum publicarum minume mihi hac tempestate cupiunda videntur, quoniam neque virtuti honos datur, neque illi, quibus per fraudem vis fuit, utique tuti aut eo magis honesti sunt. Nam vi quidem regere patriam aut parentes quamquam et possis et delicta corrigas, tamen importunum est, quum praesertim omnes rerum mutationes caedem, fugam aliaque hostilia portendant; frustra autem niti, neque aliud se fatigando nisi odium quaerere extremae dementiae est; nisi forte quem inhonesta et perniciosa lubido tenet potentiae paucorum decus atque libertatem suam gratificari.

IV. Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, imprimis magno usui est memoria rerum gestarum; cuius de virtute quia multi dixere, praetereundum puto, simul, ne per insolentiam quis existumet memet studium meum laudando extollere. Atque ego credo fore, qui, quia decrevi procul a republica aetatem agere, tanto tamque utili labori meo nomen inertiae imponant, certe quibus maxuma industria videtur salutare plebem et conviviis gratiam quaerere. Qui si reputaverint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus sum *), quales viri idem assequi nequiverint, et postea quae genera hominum in senatum pervenerint, profecto existumabunt, me magis merito quam ignavia iudicium animi mei mutavisse,

*) Conj. Elberlingii postea cod. Med. confirmata. Codd. et quales.

maiusque commodum ex otio meo quam ex aliorum negotiis reipublicae venturum. Nam saepe audivi, Q. Maxumum, P. Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros solitos ita dicere, quum maiorum imagines intuerentur, vehementissume sibi animum ad virtutem accendi. Scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim in sese habere, sed memoria rerum gestarum eam flammam egregiis viris in pectore crescere, neque prius sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam adaequaverit. At contra quis est omnium his moribus, quin divitiis et sumptibus, non probitate neque industria cum maioribus suis contendat? Etiam homines novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis artibus ad imperia et honores nituntur, proinde quasi praetura et consulatus atque alia omnia huiuscemodi per se ipsa clara et magnifica sint, ac non perinde habeantur, ut eorum, qui ea sustinent, virtus est. Verum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis morum piget taedetque; nunc ad inceptum redeo.

V. Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha, rege Numidarum, gessit, primum quia magnum et atrox variaque victoria fuit, dein quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est, quae contentio divina et humana cuncta permiscuit eoque vecordiae processit, uti studiis civilibus bellum atque vastitas Italiae finem faceret. Sed priusquam huiuscemodi rei initium expedio, pauca supra repetam, quo ad cognoscendum omnia illustria magis magisque in aperto sint. Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae opes maxume attriverat, Masinissa rex Numidarum, in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Africano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei militaris facinora fecerat, ob quae, victis Carthaginiensibus et capto Syphace, cuius in Africa magnum atque late imperium valuit, populus Romanus, quascumque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit. Igitur amicitia

Masinissae bona atque honesta nobis permansit, et *) imperi vitaeque eius finis idem fuit. Deinde Micipsa filius regnum solus obtinuit, Mastanabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. Is Adherbalem et Hiempsalem ex sese genuit, Iugurthamque, Mastanabalis fratris filium, quem Masinissa, quod ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem cultu, quo liberos suos, domi habuit.

VI. Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora facie, sed multo maxume ingenio validus, non se luxu neque inertiae corrumpendum dedit, sed, uti mos gentis illius est, equitare, iaculari, cursu cum aequalibus certare, et quum omnis gloria anteiret, omnibus tamen carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere, leonem atque alias feras primus aut in primis ferire, plurumum facere [et] minumum ipse de se loqui. Quibus rebus Micipsa tametsi inito laetus fuerat, existumans, virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen, postquam hominem adulescentem, exacta sua aetate et parvis liberis, magis magisque crescere intellegit, vehementer eo negotio permotus multa cum animo suo volvebat. Terrebat eum natura mortalium avida imperi et praeceps ad explendam animi cupidinem, praeterea opportunitas suae liberorumque aetatis, quae etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit, ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa, ex quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne qua seditio aut bellum oriretur, anxius erat.

VII. His difficultatibus circumventus ubi videt, neque per vim neque insidiis opprimi posse hominem tam acceptum popularibus, quod erat Iugurtha manu promptus et appetens gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo modo fortunam tentare. Igitur bello Numantino Micipsa quum populo Romano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans, vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile eum occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam mittebat. Sed

---

*) Plurimi codd. sed. Vide præf. ed. pr. pag. XVII.

ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit. Nam Iugurtha, ut erat impigro atque acri ingenio, ubi naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator erat, et morem hostium cognovit, multo labore multaque cura, praeterea modestissume parendo et saepe obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis maxumo terrori esset. Ac sane, quod difficillumum in primis est, et proelio strenuus erat et bonus consilio, quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex audacia temeritatem afferre plerumque solet. Igitur imperator omnis fere res asperas per Iugurtham agere, in amicis habere, magis magisque eum in dies amplecti; quippe cuius neque consilium neque inceptum ullum frustra erat. Huc accedebat munificentia animi et ingeni sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis familiari amicitia coniunxerat.

VIII. Ea tempestate in exercitu nostro fuere complures novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque potiores erant, factiosi domi, potentes apud socios, clari magis quam honesti, qui Iugurthae non mediocrem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex occidisset, fore, uti solus imperi Numidiae potiretur, in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia esse. Sed postquam, Numantia deleta, P. Scipio dimittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, donatum atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham in praetorium abduxit ibique secreto monuit, uti potius publice quam privatim amicitiam populi Romani coleret neu quibus largiri insuesceret; periculose a paucis emi, quod multorum esset. Si permanere vellet in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum venturum; sin properantius pergeret, suamet ipsum pecunia praecipitem casurum.

IX. Sic locutus cum litteris eum, quas Micipsae redderet, dimisit. Earum sententia haec erat: ”Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse. Nobis ob merita sua carus est; uti idem senatui et populo Romano sit, summa ope nitemur.

Tibi quidem pro nostra amicitia gratulor. En habes virum dignum te atque avo suo Masinissa." Igitur rex ubi ea, quae fama acceperat, ex litteris imperatoris ita esse cognovit, quum virtute tum gratia viri permotus flexit animum suum et Iugurtham beneficiis vincere aggressus est, statimque eum adoptavit et testamento pariter cum filiis heredem instituit. Sed ipse paucos post annos morbo atque aetate confectus quum sibi finem vitae adesse intellegeret, coram amicis et cognatis, itemque Adherbale et Hiempsale filiis, dicitur huiuscemodi verba cum Iugurtha habuisse.

X. Parvum ego te, Iugurtha, amisso patre, sine spe, sine opibus in meum regnum accepi, existumans, non minus me tibi quam [liberis] si genuissem ob beneficia carum fore; neque ea res falsum me habuit. Nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novissume rediens Numantia meque regnumque meum gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex amicis amicissumos fecisti; in Hispania nomen familiae renovatum est; postremo, quod difficillumum inter mortalis est, gloria invidiam vicisti. Nunc, quoniam mihi natura finem vitae facit, per hanc dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te, uti hos, qui tibi genere propinqui, beneficio meo fratres sunt, caros habeas, neu malis alienos adiungere quam sanguine coniunctos retinere. Non exercitus neque thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque armis cogere neque auro parare queas; officio et fide pariuntur. Quis autem amicior, quam frater fratri? aut quem alienum fidum invenias, si tuis hostis fueris? Equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni eritis; sin mali, imbecillum. Nam concordia parvae res crescunt, discordia maxumae dilabuntur. Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sapientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere decet; nam in omni certamine, qui opulentior est, etiamsi accipit iniuriam, tamen quia plus potest, facere videtur. Vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite, observate talem hunc virum, imitamini vir-

tutem et enitimini, ne ego meliores liberos sumpsisse videar quam genuisse.

XI. Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intellegebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen pro tempore benigne respondit. Micipsa paucis post diebus moritur. Postquam illi more regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum convenere, uti inter se de cunctis negotiis disceptarent. Sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, natura ferox et iam ante ignobilitatem Iugurthae, quia materno genere impar erat, despiciens, dextera Adherbalem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Numidas honori ducitur, Iugurtha foret; dein tamen, uti aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem alteram transductus est. Ibi quum multa de administrando imperio dissererent, Iugurtha inter alias res iacit, oportere quinquenni consulta et decreta omnia rescindi; nam per ea tempora confectum annis Micipsam parum animo valuisse. Tum idem Hiempsal placere sibi respondit; nam ipsum illum tribus proxumis annis adoptatione in regnum pervenisse; quod verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam ratus erat, descendit. Itaque ex eo tempore ira et metu anxius moliri, parare atque ea modo cum animo habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. Quae ubi tardius procedunt, neque lenitur animus ferox, statuit quovis modo inceptum perficere.

XII. Primo conventu, quem ab regulis factum supra memoravi, propter dissensionem placuerat, dividi thesauros finisque imperi singulis constitui. Itaque tempus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad pecuniam distribuendam. Reguli interea in loca propinqua thesauris alius alio concessere. Sed Hiempsal in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui proxumus lictor Iugurthae carus acceptusque ei semper fuerat; quem ille casu ministrum oblatum promissis onerat impellitque, uti tamquam suam visens domum eat, portarum clavis adulterinas paret (nam verae ad Hiempsalem referebantur); ceterum, ubi res postularet, se ipsum cum

magna manu venturum. Numida mandata brevi conficit, atque, ut doctus erat, noctu Iugurthae milites introducit. Qui postquam in aedis irrupere, divorsi regem quaerere, dormientis alios, alios occursantis interficere, scrutari loca abdita, clausa effringere, strepitu et tumultu omnia miscere, quum interim Hiempsal reperitur, occultans se in tugurio mulieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci perfugerat. Numidae caput eius, uti iussi erant, ad Iugurtham referunt.

XIII. Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam brevi divolgatur; Adherbalem omnisque, qui sub imperio Micipsae fuerant, metus invadit; in duas partis discedunt Numidae; plures Adherbalem sequuntur, sed illum alterum bello meliores. Igitur Iugurtha quam maxumas potest copias armat, urbis partim vi, alias voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae imperare parat. Adherbal tametsi Romam legatos miserat, qui Senatum docerent de caede fratris et fortunis suis, tamen fretus multitudine militum parabat armis contendere. Sed ubi res ad certamen venit, victus ex proelio profugit in provinciam ac deinde Romam contendit. Tum Iugurtha, patratis consiliis, postquam omnis Numidiae potiebatur, in otio facinus suum cum animo reputans timere populum Romanum neque advorsus iram eius usquam nisi in avaritia nobilitatis et pecunia sua spem habere. Itaque paucis diebus cum auro et argento multo legatos Romam mittit, quis praecipit, primum uti veteres amicos muneribus expleant, deinde novos acquirant, postremo quaecumque possint largiundo parare ne cunctentur. Sed ubi Romam legati venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque, quorum ea tempestate in Senatu auctoritas pollebat, magna munera misere, tanta commutatio incessit, uti ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis Iugurtha veniret, quorum pars spe, alii praemio inducti singulos ex Senatu ambiundo nitebantur, ne gravius in eum consuleretur. Igitur ubi legati satis confidunt, die constituto Senatus utrisque datur. Tum Adherbalem hoc modo locutum accepimus.

XIV. "Patres conscripti! Micipsa pater meus moriens mihi praecepit, uti regni Numidiae tantummodo procurationem existumarem meam, ceterum ius et imperium eius penes vos esse; simul eniterer domi militiaeque quam maxumo usui esse populo Romano, vos mihi cognatorum, vos affinium loco ducerem; si ea fecissem, in vostra amicitia exercitum, divitias, munimenta regni me habiturum. Quae quum praecepta parentis mei agitarem, Iugurtha, homo omnium, quos terra sustinet, sceleratissumus, contempto imperio vostro, Masinissae me nepotem et iam ab stirpe socium atque amicum populi Romani regno fortunisque omnibus expulit. Atque ego, Patres conscripti, quoniam eo miseriarum venturus eram, vellem potius ob mea quam ob maiorum meorum beneficia posse me a vobis auxilium petere, ac maxume deberi mihi beneficia a populo Romano, quibus non egerem; secundum ea, si desideranda erant, uti debitis uterer. Sed quoniam parum tuta per se ipsa probitas est, neque mihi in manu fuit, Iugurtha qualis foret, ad vos confugi, Patres conscripti, quibus, quod mihi miserrumum est, cogor prius oneri quam usui esse. Ceteri reges aut bello victi in amicitiam a vobis recepti sunt, aut in suis dubiis rebus societatem vostram appetiverunt; familia nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi amicitiam instituit, quo tempore magis fides eius quam fortuna petenda erat. Quorum progeniem vos, Patres conscripti, nolite pati me, nepotem Masinissae, frustra a vobis auxilium petere. Si ad impetrandum nihil caussae haberem praeter miserandam fortunam, quod paullo ante rex genere, fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis, inops, alienas opes exspecto, tamen erat maiestatis populi Romani prohibere iniuriam, neque pati, cuiusquam regnum per scelus crescere. Verum ego iis finibus eiectus sum, quos maioribus meis populus Romanus dedit, unde pater et avus meus una vobiscum expulere Syphacem et Carthaginiensis. Vostra beneficia mihi erepta sunt, Patres conscripti, vos in mea iniuria despecti estis. Eheu me miserum! hucine, Micipsa

pater, beneficia tua evasere, uti, quem tu parem cum liberis tuis regnique participem fecisti, is potissumum stirpis tuae exstinctor sit? Numquam ergo familia nostra quieta erit? semperne in sanguine, ferro, fuga versabimur? Dum Carthaginienses incolumes fuere, iure omnia saeva patiebamur; hostes ab latere, vos amici procul, spes omnis in armis erat. Postquam illa pestis ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus; quippe quis hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis. Ecce autem ex improviso Iugurtha intoleranda audacia, scelere atque superbia sese ecferens, fratre meo atque eodem propinquo suo interfecto, primum regnum eius sceleris sui praedam fecit; post, ubi me isdem dolis nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum exspectantem in imperio vostro, sicuti videtis, extorrem patria, domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut ubivis tutius quam in meo regno essem. Ego sic existumabam, Patres conscripti, ut praedicantem audiveram patrem meum, qui vostram amicitiam diligenter colerent, eos multum laborem suscipere, ceterum ex omnibus maxume tutos esse. Quod in familia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis adesset vobis; nos uti per otium tuti simus, in manu vostra est, Patres conscripti. Pater nos duos fratres reliquit; tertium, Iugurtham, beneficiis suis ratus est coniunctum nobis fore. Alter eorum necatus est, alterius ipse ego manus impias vix effugi. Quid agam? aut quo potissumum infelix accedam? Generis praesidia omnia exstincta sunt; pater, uti necesse erat, naturae concessit; fratri, quem minume decuit, propinquus per scelus vitam eripuit; affines, amicos, propinquos ceteros [meos] alium alia clades oppressit; capti ab Iugurtha pars in crucem acti, pars bestiis obiecti sunt; pauci, quibus relicta est anima, clausi in tenebris cum moerore et luctu morte graviorem vitam exigunt. Si omnia, quae aut amisi, aut ex necessariis advorsa facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid ex improviso mali accidisset, vos implorarem, Patres conscripti, quibus pro magnitudine imperi ius et iniurias omnis curae esse decet.

Nunc exsul patria, domo, solus atque omnium honestarum rerum egens, quo accedam, aut quos appellem? nationesne aut *) reges, qui omnes familiae nostrae ob vostram amicitiam infesti sunt? an quoquam mihi adire licet, ubi non maiorum meorum hostilia monumenta pluruma sint, aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando vobis hostis fuit? Postremo Masinissa nos ita instituit, Patres conscripti, ne quem coleremus nisi populum Romanum, ne societates, ne foedera nova acciperemus; abunde magna praesidia nobis in vostra amicitia fore; si huic imperio fortuna mutaretur, una occidendum nobis esse. Virtute ac dis volentibus magni estis et opulenti; omnia secunda et obedientia sunt; quo facilius sociorum iniurias curare licet. Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia Iugurthae parum cognita transvorsos agat, quos ego audio maxuma ope niti, ambire, fatigare vos singulos, ne quid de absente incognita caussa statuatis; fingere me verba et fugam simulare, cui licuerit in regno manere. Quodutinam illum, cuius impio facinore in has miserias proiectus sum, eadem haec simulantem videam, et aliquando aut apud vos, aut apud deos immortalis rerum humanarum cura oriatur! ne ille, qui nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omnibus malis excruciatus impietatis in parentem nostrum, fratris mei necis mearumque miseriarum gravis poenas reddat. Iamiam frater, animo meo carissume, quamquam tibi immaturo et unde minume decuit, vita erepta est, tamen laetandum magis quam dolendum puto casum tuum; non enim regnum, sed fugam, exsilium, egestatem et omnis has, quae me premunt, aerumnas cum anima simul amisisti. At ego infelix, in tanta mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum spectaculum praebeo, incertus quid agam, tuasne iniurias persequar, ipse auxili egens, an regno consulam, cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet.

---

*) Permulti codd. an, quæ scriptura ab edd. recepta est. Sed vide præf. ed. pr. pag. XVIII.

Utinam emori fortunis meis honestus exitus esset, neu vivere contemptus viderer, si defessus malis iniuriae concessissem. Nunc neque vivere lubet, neque mori licet sine dedecore. Patres conscripti, per vos, per liberos atque parentis vostros, per maiestatem populi Romani, subvenite misero mihi, ite obviam iniuriae, nolite pati, regnum Numidiae, quod vostrum est, per scelus et sanguinem familiae nostrae tabescere."

XV. Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae, largitione magis quam caussa freti, paucis respondent, Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis interfectum; Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam superatus sit, queri, quod iniuriam facere nequivisset. Iugurtham ab Senatu petere, ne se alium putarent ac Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante facta sua ponerent. Deinde utrique curia egrediuntur. Senatus statim consulitur. Fautores legatorum, praeterea magna pars gratia depravata, Adherbalis dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudibus; gratia, voce, denique omnibus modis pro alieno scelere et flagitio, sua quasi pro gloria, nitebantur. At contra pauci, quibus bonum et aequum divitiis carius erat, subveniundum Adherbali et Hiempsalis mortem severe vindicandam, censebant; sed ex omnibus maxume Aemilius Scaurus, homo nobilis, impiger, factiosus, avidus potentiae, honoris, divitiarum, ceterum vitia sua callide occultans. Is postquam videt regis largitionem famosam impudentemque, veritus, quod in tali re solet, ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a consueta lubidine continuit.

XVI. Vicit tamen in Senatu pars illa, quae vero pretium aut gratiam anteferebat. Decretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa obtinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent. Cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus et tum in Senatu potens, quia consul, C. Graccho et M. Fulvio Flacco interfectis, acerrume victoriam nobilitatis in plebem exercuerat. Eum Iugurtha tametsi Romae in inimicis habuerat, tamen accuratissume recepit; dando et pollici-

tando multa perfecit, uti famae, fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis anteferret. Reliquos legatos eadem via aggressus, plerosque capit; paucis carior fides quam pecunia fuit. In divisione, quae pars Numidiae Mauretaniam attingit, agro virisque opulentior, Iugurthae traditur; illam alteram, specie quam usu potiorem, quae portuosior et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.

XVII. Res postulare videtur Africae situm paucis exponere, et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut amicitia fuit, attingere. Sed quae loca et nationes ob calorem aut asperitatem, item solitudines minus frequentata sunt, de his haud facile compertum narraverim; cetera quam paucissumis absolvam.

In divisione orbis terrae plerique in parte tertia Africam posuere; pauci tantummodo Asiam et Europam esse, sed Africam in Europa. Ea finis habet ab occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae appellant. Mare saevum, importuosum; ager frugum fertilis, bonus pecori, arbore infecundus; coelo terraque penuria aquarum; genus hominum salubri corpore, velox, patiens laborum; plerosque senectus dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere, nam morbus haud saepe quemquam superat; ad hoc malefici generis pluruma animalia. Sed qui mortales initio Africam habuerint, quique postea accesserint, aut quomodo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama, quae plerosque obtinet, divorsum est, tamen uti ex libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est, utique rem sese habere cultores eius terrae putant, quam paucissumis dicam; ceterum fides eius rei penes auctores erit.

XVIII. Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi incultique, quis cibus erat caro ferina atque humi pabulum, uti pecoribus. Hi neque moribus neque lege aut imperio cuiusquam regebantur; vagi, palantes, qua nox coegerat, sedes habebant. Sed postquam in Hispania Hercules, sicuti Afri

putant, interiit, exercitus eius, compositus ex variis gentibus, amisso duce ac passim multis sibi quisque imperium petentibus, brevi dilabitur. Ex eo numero Medi, Persae et Armenii, navibus in Africam transvecti, proxumos nostro mari locos occupavere, sed Persae intra Oceanum magis; hique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere, quia neque materia in agris, neque ab Hispanis emundi aut mutandi copia erat; mare magnum et ignara lingua commercia prohibebant. Hi paullatim per connubia Gaetulos secum miscuere, et quia saepe tentantes agros alia, deinde alia loca petiverant,' semet ipsi Nomadas appellavere. Ceterum adhuc aedificia Numidarum agrestium, quae mapalia illi vocant, oblonga, incurvis lateribus tecta, quasi navium carinae sunt. Medi autem et Armenii accessere Libyes (nam hi propius mare Africum agitabant, Gaetuli sub sole magis, haud procul ab ardoribus); hique mature oppida habuere; nam freto divisi ab Hispania mutare res inter se instituerant. Nomen eorum paullatim Libyes corrupere, barbara lingua Mauros pro Medis appellantes. Sed res Persarum brevi adolevit; ac postea nomine Numidae, propter multitudinem a parentibus digressi, possedere ea loca, quae proxume Carthaginem Numidia appellatur. Deinde utrique, alteris freti, finitumos armis aut metu sub imperium suum coegere, nomen gloriamque sibi addidere, magis hi, qui ad nostrum mare processerant, quia Libyes quam Gaetuli minus bellicosi. Denique Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa est; victi omnes in gentem nomenque imperantium concessere.

XIX. Postea Phoenices, alii multitudinis domi minuendae gratia, pars imperi cupidine, sollicitata plebe et aliis novarum rerum avidis, Hipponem, Hadrumetum, Leptim aliasque urbis in ora maritima condidere, haeque brevi multum auctae, pars originibus suis praesidio, aliae decori fuere. Nam de Carthagine silere melius puto, quam parum dicere; quoniam alio properare tempus monet. Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab Africa dividit, secundo mari prima Cyrene est,

colonia Theraeon, ac deinceps duae Syrtes, interque eas Leptis, deinde Philaenon arae, quem locum Aegyptum vorsus finem imperi habuere Carthaginienses, post aliae Punicae urbes. Cetera loca usque ad Mauretaniam Numidae tenent; proxume Hispaniam Mauri sunt. Super Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis, alios incultius vagos agitare, post eos Aethiopas esse, dein loca exusta solis ardoribus. Igitur bello Iugurthino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthaginiensium, quos novissume habuerant, populus Romanus per magistratus administrabat, Gaetulorum magna pars et Numidae usque ad flumen Mulucham sub Iugurtha erant, Mauris omnibus rex Bocchus imperitabat, praeter nomen cetera ignarus populi Romani, itemque nobis neque bello neque pace antea cognitus. De Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis dictum.

XX. Postquam, diviso regno, legati Africa decessere, et Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adeptum sese videt, certum ratus, quod ex amicis apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse, simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paullo ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis animum intendit. Ipse acer, bellicosus; at is, quam petebat, quietus, imbellis, placido ingenio, opportunus iniuriae, metuens magis quam metuendus. Igitur ex improviso finis eius cum magna manu invadit, multos mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedificia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu accedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum convortit, existumans, dolore permotum Adherbalem iniurias suas manu vindicaturum, eamque rem belli caussam fore. At ille, quod neque se parem armis existumabat, et amicitia populi Romani magis quam Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis questum misit; qui tametsi contumeliosa dicta retulerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum sumere, quia tentatum antea secus cesserat. Neque eo magis cupido Iugurthae minuebatur; quippe qui totum eius regnum animo iam invaserat.

Itaque non, ut antea, cum praedatoria manu, sed magno exercitu comparato bellum gerere coepit et aperte totius Numidiae imperium petere. Ceterum qua pergebat, urbis, agros vastare, praedas agere, suis animum, hostibus terrorem augere.

XXI. Adherbal ubi intellegit, eo processum, uti regnum aut relinquendum esset, aut armis retinendum, necessario copias parat et Iugurthae obvius procedit. Interim haud longe a mari, prope Cirtam oppidum, utriusque exercitus consedit, et quia diei extremum erat, proelium non inceptum. Sed ubi plerumque noctis processit, obscuro etiamtum lumine, milites Iugurthini, signo dato, castra hostium invadunt; semisomnos partim, alios arma sumentis fugant funduntque; Adherbal cum paucis equitibus Cirtam profugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numidas insequentis moenibus prohibuit, uno die inter duos reges coeptum atque patratum bellum foret. Igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribusque et machinis omnium generum expugnare aggreditur, maxume festinans tempus legatorum antecapere, quos ante proelium factum ab Adherbale Romam missos audiverat. Sed postquam Senatus de bello eorum accepit, tres adulescentes in Africam legantur, qui ambos reges adeant, Senatus populique Romani verbis nuncient: velle et censere, eos ab armis discedere, de controvorsiis suis iure potius quam bello disceptare; ita seque illisque dignum esse.

XXII. Legati in Africam maturantes veniunt, eo magis, quod Romae, dum proficisci parant, de proelio facto et oppugnatione Cirtae audiebatur; sed is rumor clemens erat. Quorum Iugurtha accepta oratione respondit: sibi neque maius quicquam neque carius auctoritate Senati esse; ab adulescentia ita se enisum, uti ab optumo quoque probaretur; virtute, non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisse; ob easdem artis a Micipsa, non penuria liberorum, in regnum adoptatum esse. Ceterum quo plura bene atque strenue fecisset, eo animum suum iniuriam minus tolerare. Adherbalem dolis

vitae suae insidiatum; quod ubi comperisset, sceleri eius obviam isse. Populum Romanum neque recte neque pro bono facturum, si ab iure gentium sese prohibuerit. Postremo de omnibus rebus legatos Romam brevi missurum. Ita utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi copia non fuit.

XXIII. Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est, neque propter loci naturam Cirtam armis expugnare potest, vallo atque fossa moenia circumdat, turris exstruit easque praesidiis firmat; praeterea dies noctisque aut per vim aut dolis tentare, defensoribus moenium praemia modo, modo formidinem ostentare, suos hortando ad virtutem arrigere; prorsus intentus cuncta parare. Adherbal ubi intellegit, omnis suas fortunas in extremo sitas, hostem infestum, auxili spem nullam, penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse, ex iis, qui una Cirtam profugerant, duos maxume impigros delegit; eos multa pollicendo ac miserando casum suum confirmat, uti per hostium munitiones noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent.

XXIV. Numidae paucis diebus iussa efficiunt; litterae Adherbalis in Senatu recitatae, quarum sententia haec fuit.

Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, Patres conscripti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta lubido exstinguendi me invasit, uti neque vos neque deos immortalis in animo habeat, sanguinem meum quam omnia malit. Itaque quintum iam mensem socius et amicus populi Romani armis obsessus teneor, neque mihi Micipsae patris mei beneficia, neque vostra decreta auxiliantur; ferro an fame acrius urgear, incertus sum. Plura de Iugurtha scribere dehortatur me fortuna mea, et iam antea expertus sum, parum fidei miseris esse; nisi tamen intellego, illum supra quam ego sum petere, neque simul amicitiam vostram et regnum meum sperare. Utrum gravius existumet, nemini occultum est. Nam initio occidit Hiempsalem fratrem meum, deinde patrio regno me expulit; quae sane fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos.

Verum nunc vostrum regnum armis tenet, me, quem vos imperatorem Numidis posuistis, clausum obsidet; legatorum verba quanti fecerit, pericula mea declarant. Quid est reliquum, nisi vis vestra, quo moveri possit? Nam ego quidem vellem, et haec, quae scribo, et illa, quae antea in Senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret. Sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque aerumnas, tantummodo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. Regno Numidiae, quod vostrum est, uti lubet, consulite; me manibus impiis eripite, per maiestatem imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae.

XXV. His litteris recitatis fuere, qui exercitum in Africam mittendum censerent, et quam primum Adherbali subveniundum; de Iugurtha interim uti consuleretur, quoniam legatis non paruisset. Sed ab isdem illis regis fautoribus summa ope enisum, ne tale decretum fieret. Ita bonum publicum, ut in plerisque negotiis solet, privata gratia devictum. Legantur tamen in Africam maiores natu, nobiles, amplis honoribus usi, in quis fuit M. Scaurus, de quo supra memoravimus, consularis et tum in Senatu princeps. Hi, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo navim ascendere; deinde brevi Uticam appulsi litteras ad Iugurtham mittunt, quam ocissume ad provinciam accedat, seque ad eum ab Senatu missos. Ille ubi accepit, homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse, primo commotus, metu atque lubidine divorsus agitabatur. Timebat iram Senati, ni paruisset legatis; porro animus cupidine caecus ad inceptum scelus rapiebat. Vicit tamem in avido ingenio pravum consilium. Igitur, exercitu circumdato, summa vi Cirtam irrumpere nititur, maxume sperans, diducta manu hostium, aut vi aut dolis sese casum victoriae inventurum. Quod ubi secus procedit, neque quod intenderat efficere potest, uti prius, quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur, ne amplius morando Scaurum,

quem plurumum metuebat, incenderet, cum paucis equitibus in provinciam venit. Ac tametsi Senati verbis graves minae nunciabantur, quod ab oppugnatione non desisteret, multa tamen oratione consumpta legati frustra discessere.

XXVI. Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum virtute moenia defensabantur, confisi, deditione facta, propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iugurthae tradat; tantum ab eo vitam paciscatur, de ceteris Senatui curae fore. At ille tametsi omnia potiora fide Iugurthae rebatur, tamen, quia penes eosdem, si advorsaretur, cogundi potestas erat, ita, uti censuerant Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis Adherbalem excruciatum necat; deinde omnis puberes Numidas et negotiatores promiscue, uti quisque armatis obvius fuerat, interfecit.

XXVII. Quod postquam Romae cognitum est, et res in Senatu agitari coepta, idem illi ministri regis interpellando ac saepe gratia, interdum iurgiis trahendo tempus atrocitatem facti leniebant. Ac ni C. Memmius, tribunus plebis designatus, vir acer et infestus potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset, id agi, uti per paucos factiosos Iugurthae scelus condonaretur, profecto omnis invidia prolatandis consultationibus dilapsa foret; tanta vis gratiae atque pecuniae regis erat. Sed ubi Senatus delicti conscientia populum timet, lege Sempronia provinciae futuris consulibus Numidia atque Italia decretae, consules declarati P. Scipio Nasica, L. Bestia Calpurnius. Calpurnio Numidia, Scipioni Italia obvenit. Deinde exercitus, qui in Africam portaretur, scribitur; stipendium aliaque, quae bello usui forent, decernuntur.

XXVIII. At Iugurtha, contra spem nuncio accepto, quippe cui Romae omnia venum ire in animo haeserat, filium et cum eo duos familiaris ad Senatum legatos mittit, hisque ut illis, quos Hiempsale interfecto miserat, praecepit, omnis mortalis pecunia aggrediantur. Qui postquam Romam adventabant, Senatus a Bestia consultus est, placeretne legatos Iugurthae

recipi moenibus; iique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decederent. Consul Numidis ex Senati decreto nunciari iubet; ita infectis rebus illi domum discedunt. Interim Calpurnius, parato exercitu, legat sibi homines nobilis, factiosos, quorum auctoritate, quae deliquisset, munita fore sperabat, in quis fuit Scaurus, cuius de natura et habitu supra memoravimus. Nam in consule nostro multae bonaeque artes animi et corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat; patiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud ignarus, firmissumus contra pericula et insidias. Sed legiones per Italiam Rhegium atque inde Siciliam, porro ex Sicilia in Africam transvectae. Igitur Calpurnius initio, paratis commeatibus, acriter Numidiam ingressus est, multosque mortalis et urbis aliquot pugnando cepit.

XXIX. Sed ubi Iugurtha per legatos pecunia tentare, bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere coepit, animus aeger avaritia facile convorsus est. Ceterum socius et administer omnium consiliorum adsumitur Scaurus; qui tametsi a principio, plerisque ex factione eius corruptis, acerrume regem impugnaverat, tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in pravum abstractus est. Sed Iugurtha primo tantummodo belli moram redimebat, existumans, sese aliquid interim Romae pretio aut gratia effecturum; postea vero quam participem negoti Scaurum accepit, in maxumam spem adductus recuperandae pacis, statuit cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. Ceterum interea fidei caussa mittitur a consule Sextius quaestor in oppidum Iugurthae Vagam, cuius rei species erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam legatis imperaverat, quoniam deditionis mora induciae agitabantur. Igitur rex, uti constituerat, in castra venit, ac pauca praesenti consilio locutus de invidia facti sui, atque in deditionem uti acciperetur, reliqua cum Bestia et Scauro secreta transigit; dein postero die, quasi per saturam sententiis exquisitis, in deditionem accipitur. Sed, uti pro consilio imperatum erat, elephanti triginta, pecus atque equi multi cum parvo

argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. In Numidia et exercitu nostro pax agitabatur.

XXX. Postquam res in Africa gestas, quoque modo actae forent, fama divolgavit, Romae per omnis locos et conventus de facto consulis agitari. Apud plebem gravis invidia; Patres solliciti erant; probarentne tantum flagitium, an decretum consulis subvorterent, parum constabat. Ac maxume eos potentia Scauri, quod is auctor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque impediebat. At C. Memmius, cuius de libertate ingeni et odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubitationem et moras senati concionibus populum ad vindicandum hortari, monere, ne rempublicam, ne libertatem suam desererent, multa superba et crudelia facinora nobilitatis ostendere; prorsus intentus omni modo plebis animum accendebat. Sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facundia clara pollensque fuit, decere existumavi, unam ex tam multis orationem eius perscribere, ac potissumum ea dicam, quae in concione post reditum Bestiae huiuscemodi verbis disseruit.

XXXI. Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni studium reipublicae omnia superet, opes factionis, vostra patientia, ius nullum, ac maxume, quod innocentiae plus periculi quam honoris est. Nam illa quidem piget dicere, his annis XX quam ludibrio fueritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti perierint vostri defensores, ut vobis animus ab ignavia atque socordia corruptus sit, qui ne nunc quidem, obnoxiis inimicis, exsurgitis atque etiam nunc timetis eos, quibus vos decet terrori esse. Sed quamquam haec talia sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus subigit. Certe ego libertatem, quae mihi a parente meo tradita est, experiar; verum id frustra an ob rem faciam, in vostra manu situm est, Quirites. Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vostri fecere, uti contra iniurias armati eatis. Nihil vi, nihil secessione opus est; necesse est, suomet ipsi more praecipites eant. Occiso Tiberio Graccho, quem regnum parare aiebant, in plebem Ro-

manam quaestiones habitae sunt; post C. Gracchi et M. Fulvi caedem item vostri ordinis multi mortales in carcere necati sunt. Utriusque cladis non lex, verum lubido eorum finem fecit. Sed sane fuerit regni paratio plebi sua restituere; quicquid sine sanguine civium ulcisci nequitur, iure factum sit. Superioribus annis taciti indignabamini, aerarium expilari, reges et populos liberos paucis nobilibus vectigal pendere, penes eosdem et summam gloriam et maxumas divitias esse; tamen haec talia facinora impune suscepisse parum habuere; itaque postremo leges, maiestas vostra, divina et humana omnia hostibus tradita sunt. Neque eos, qui ea fecere, pudet *aut* poenitet, sed incedunt per ora vostra magnifici, sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos ostentantes, perinde quasi ea honori, non praedae habeant. Servi aere parati imperia iniusta dominorum non perferunt; vos, Quirites, imperio nati, aequo animo servitutem toleratis? At qui sunt hi, qui rempublicam occupavere? Homines sceleratissumi, cruentis manibus, immani avaritia, nocentissumi idemque superbissumi, quis fides, decus, pietas, postremo honesta atque inhonesta omnia quaestui sunt. Pars eorum occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas, plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent. Ita quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus est; metum a scelere suo ad ignaviam vostram transtulere, quos omnis eadem cupere, eadem odisse, eadem metuere in unum coegit. Sed haec inter bonos amicitia, inter malos factio est. Quodsi tam vos libertatis curam haberetis, quam illi ad dominationem accensi sunt, profecto neque respublica, sicuti nunc, vastaretur, et beneficia vostra penes optumos, non audacissumos forent. Maiores vostri parandi iuris et maiestatis constituendae gratia bis per secessionem armati Aventinum occupavere; vos pro libertate, quam ab illis accepistis, non summa ope nitemini, atque eo vehementius, quo maius dedecus est parta amittere quam omnino non paravisse? Dicet aliquis: Quid igitur censes? Vindicandum in eos, qui hosti prodidere rempublicam, non manu neque vi, quod magis vos

fecisse quam illis accidisse indignum est, verum quaestionibus et indicio ipsius Iugurthae, qui si deditīcius est, profecto iussis vostris obediens erit; sin ea contemnit, scilicet existumabitis, qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham scelerum impunitas, ad paucos potentis maxumae divitiae, in rempublicam damna atque dedecora pervenerint; nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum satietas tenet, et illa quam haec tempora magis placent, quum regna, provinciae, leges, iura, iudicia, bella atque paces, postremo divina et humana omnia penes paucos erant, vos autem, hoc est populus Romanus, invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis habebatis animam retinere; nam servitutem quidem quis vostrum recusare audebat? Atque ego tametsi viro *) flagitiosissumum existumo impune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus sceleratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo paterer, nisi misericordia in perniciem casura esset. Nam et illis, quantum importunitatis habent, parum est impune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripitur, et vobis aeterna sollicitudo remanebit, quum intellegetis, aut serviundum esse, aut per manus libertatem retinendam. Nam fidei quidem aut concordiae quae spes est? Dominari illi volunt, vos liberi esse, facere illi iniurias, vos prohibere; postremo sociis vostris veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. Potestne in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse? Quare moneo hortorque vos, ne tantum scelus impunitum omittatis. Non peculatus aerari factus est, neque per vim sociis ereptae pecuniae; quae quamquam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo habentur: hosti acerrumo prodita senatus auctoritas, proditum imperium vostrum, domi militiaeque respublica venalis fuit. Quae nisi quaesita erunt, nisi vindicatum in noxios, quid erit reliquum, nisi ut illis, qui ea fecere, obedientes vivamus? nam impune quaelibet facere, id est regem esse. Neque ego vos, Quirites, hortor, ut malitis, civis vostros perperam

---

*) Plurimi codd. virum. Vide præf. edit. pr. pag. XIX.

obtruncat, sed ipse deprehensus, multis hortantibus et imprimis Albino consule, indicium profitetur. Fit reus magis ex aequo bonoque quam ex iure gentium Bomilcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat. At Iugurtha manifestus tanti sceleris non prius omisit contra verum niti, quam animum advortit, supra gratiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. Igitur, quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta vades dederat, regno magis quam vadibus consulens clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus, ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si de illo supplicium sumptum foret, et ipse paucis diebus eodem profectus est, iussus ab senatu Italia decedere. Sed postquam Roma egressus est, fertur saepe eo tacitus respiciens postremo dixisse: urbem venalem et mature perituram, si emptorem invenerit.

XXXVI. Interim Albinus, renovato bello, commeatum, stipendium aliaque, quae militibus usui forent, maturat in Africam portare, ac statim ipse profectus, uti ante comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut deditione aut quovis modo bellum conficeret. At contra Iugurtha trahere omnia et alias, deinde alias morae caussas facere, polliceri deditionem ac deinde metum simulare, instanti cedere et paullo post, ne sui diffiderent, instare; ita belli modo, modo pacis mora consulem ludificare. Ac fuere, qui tum Albinum haud ignarum consili regis existumarent, neque ex tanta properantia tam facile tractum bellum socordia magis quam dolo crederent. Sed postquam, dilapso tempore, comitiorum dies adventabat, Albinus, Aulo fratre in castris pro praetore relicto, Romam decessit.

XXXVII. Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atrociter respublica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius, tribuni plebis, resistentibus collegis, continuare magistratum nitebantur, quae dissensio totius anni comitia impediebat. Ea mora in spem adductus Aulus, quem pro praetore in castris relictum supra diximus, aut conficiundi belli aut terrore exercitus ab rege pecuniae capiundae, milites mense Ianuario ex

patrem fratresque ostendit. Quibus iuvantibus quibusque ministris ea egerit, quamquam intellegat populus Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere. Si verum aperiat, in fide et clementia populi Romani magnam spem illi sitam; sin reticeat, non sociis saluti fore, sed se suasque spes corrupturum.

XXXIV. Deinde, ubi Memmius dicundi finem fecit, et Iugurtha respondere iussus est, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia corruptum supra diximus, regem tacere iubet, ac tametsi multitudo, quae in concione aderat, vehementer accensa terrebat eum clamore, voltu, saepe impetu atque aliis omnibus, quae ira fieri amat, vicit tamen impudentia. Ita populus ludibrio habitus ex concione discedit; Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa quaestio exagitabat, animi augescunt.

XXXV. Erat ea tempestate Romae Numida quidam, nomine Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui, quia in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, dedita Cirta et Adherbale interfecto, profugus ex Africa abierat. Huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat, persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit, Iugurthamque ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum Numidiae ab senatu petat. Avidus consul belli gerundi moveri quam senescere omnia malebat; ipsi provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. Quae postquam Massiva agitare coepit, neque Iugurthae in amicis satis praesidi est, quod eorum alium conscientia, alium mala fama et timor impediebat, Bomilcari, proxumo ac maxume fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa confecerat, insidiatores Massivae paret, ac maxume occulte, sin id parum procedat, quovis modo Numidam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exsequitur et per homines talis negoti artifices itinera egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta explorat, deinde, ubi res postulabat, insidias tendit. Igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant, paullo inconsultius Massivam aggreditur. Illum

decem Numidia decederet. Quae quamquam gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mortis metu mutabantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.

XXXIX. Sed ubi ea Romae comperta sunt, metus atque moeror civitatem invasere. Pars dolere pro gloria imperi, pars insolita rerum bellicarum timere libertati, Aulo omnes infesti, ac maxume qui bello saepe praeclari fuerant, quod armatus dedecore potius quam manu salutem quaesiverat. Ob ea consul Albinus, ex delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens, senatum de foedere consulebat, et tamen interim exercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine Latino auxilia accersere, denique modis omnibus festinare. Senatus ita, uti par fuerat, decernit, suo atque populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. Consul impeditus a tribunis plebis, ne, quas paraverat copias, secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur; nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia deductus in provincia hiemabat. Postquam eo venit, quamquam persequi Iugurtham et mederi fraternae invidiae animus ardebat, cognitis militibus, quos praeter fugam, soluto imperio, licentia atque lascivia corruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.

XL. Interea Romae C. Mamilius Limetanus tribunus plebis rogationem ad populum promulgat, uti quaereretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati decreta neglegisset, quique ab eo in legationibus aut imperiis pecunias accepissent, qui elephantos quique perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum hostibus pactiones fecissent. Huic rogationi partim conscii sibi, alii ex partium invidia pericula metuentes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa et alia talia placere sibi faterentur, occulte per amicos ac maxume per homines nominis Latini et socios Italicos impedimenta parabant. Sed plebes incredibile memoratu est, quam intenta fuerit, quantaque vi rogationem iusserit, magis odio nobilitatis, cui mala illa parabantur, quam cura reipublicae; tanta lubido in partibus erat. Igitur ceteris metu perculsis, M. Scaurus,

quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus, inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiamtum civitate, quum ex Mamili rogatione tres quaesitores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crearetur. Sed quaestio exercita aspere violenterque ex rumore et lubidine plebis; ut saepe nobilitatem, sic ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia ceperat.

XLI. Ceterum mos partium popularium et senati factionum ac deinde omnium malarum artium paucis ante annis Romae ortus est otio et abundantia earum rerum, quae prima mortales ducunt. Nam ante Carthaginem deletam populus et senatus Romanus placide modesteque inter se rempublicam tractabant; neque gloriae neque dominationis certamen inter civis erat; metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet ea, quae secundae res amant, lascivia atque superbia incessere. Ita quod in advorsis rebus optaverant otium, postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. Namque coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubidinem vertere; sibi quisque ducere, trahere, rapere. Ita omnia in duas partis abstracta sunt, respublica, quae media fuerat, dilacerata. Ceterum nobilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta atque dispersa in multitudine minus poterat. Paucorum arbitrio belli domique agitabatur; penes eosdem aerarium, provinciae, magistratus, gloriae triumphique erant; populus militia atque inopia urgebatur; praedas bellicas imperatores cum paucis diripiebant; interea parentes aut parvi liberi militum, ut quisque potentiori confinis erat, sedibus pellebantur. Ita cum potentia avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere et vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad semet ipsa praecipitavit. Nam ubi primum ex nobilitate reperti sunt, qui veram gloriam iniustae potentiae anteponerent, moveri civitas, et dissensio civilis quasi permixtio terrae oriri coepit.

XLII. Nam postquam Tiberius et C. Gracchus, quorum maiores Punico atque aliis bellis multum reipublicae addiderant, vindicare plebem in libertatem et paucorum scelera patefacere

coepere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo per socios ac nomen Latinum, interdum per equites Romanos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Gracchorum actionibus obviam ierat, ac primo Tiberium, dein paucos post annos eadem ingredientem Caium, tribunum alterum, alterum triumvirum coloniis deducundis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. Et sane Gracchis cupidine victoriae haud satis moderatus animus fuit; sed bono vinci satius est quam malo more iniuriam vincere. Igitur ea victoria nobilitas ex lubidine sua usa multos mortalis ferro aut fuga exstinxit plusque in reliquum sibi timoris quam potentiae addidit; quae res plerumque magnas civitatis pessumdedit, dum alteri alteros vincere quovis modo et victos acerbius ulcisci volunt. Sed de studiis partium et omnis civitatis moribus si singulatim aut pro magnitudine parem disserere, tempus quam res maturius me deseret. Quamobrem ad inceptum redeo.

XLIII. Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam Q. Metellus et M. Silanus consules designati provincias inter se partiverant, Metelloque Numidia evenerat, acri viro et quamquam advorso populi partium, fama tamen aequabili et inviolata. Is ubi primum magistratum ingressus est, alia omnia sibi cum collega ratus, ad bellum, quod gesturus erat, animum intendit. Igitur diffidens veteri exercitui milites scribere, praesidia undique accersere, arma, tela, equos et cetera instrumenta militiae parare, ad hoc commeatum affatim, denique omnia, quae in bello vario et multarum rerum egenti usui esse solent. Ceterum ad ea patranda senatus auctoritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia mittendo, postremo omnis civitas summo studio annitebatur. Itaque ex sententia omnibus rebus paratis compositisque, in Numidiam proficiscitur magna spe civium, quum propter bonas artis, tum maxume, quod advorsum divitias invictum animum gerebat, et avaritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae opes contusae, hostiumque auctae erant.

XLIV. Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur Sp. Albini proconsulis iners, imbellis, neque periculi neque laboris patiens, lingua quam manu promptior, praedator ex sociis et ipse praeda hostium, sine imperio et modestia habitus. Ita imperatori novo plus ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum auxili aut spei bonae accedebat. Statuit tamen Metellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum mora imminuerat, et exspectatione eventus civium animos intentos putabat, non prius bellum attingere, quam maiorum disciplina milites laborare coegisset. Nam Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, postquam decreverat non egredi provincia, quantum temporis aestivorum in imperio fuit, plerumque milites stativis castris habebat, nisi quum odos aut pabuli egestas locum mutare subegerat. Sed neque muniebantur ea, neque more militari vigiliae deducebantur; uti cuique lubebat, ab signis aberat; lixae permixti cum militibus die noctuque vagabantur et palantes agros vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum praedas certantes agere eaque mutare cum mercatoribus vino advectitio et aliis talibus; praeterea frumentum publice datum vendere, panem in dies mercari; postremo, quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxuriaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere et alia amplius.

XLV. Sed in ea difficultate Metellum non minus quam in rebus hostilibus magnum et sapientem virum fuisse comperior; tanta temperantia inter ambitionem saevitiamque moderatum. Namque edicto primum adiumenta ignaviae sustulisse, ne quisquam in castris panem aut quem alium coctum cibum venderet, ne lixae exercitum sequerentur, ne miles gregarius in castris neve in agmine servum aut iumentum haberet; ceteris arte modum statuisse. Praeterea transvorsis itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes adessent, vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere et eas ipse cum legatis circumire; item in agmine in primis modo, modo in postremis, saepe in medio adesse, ne quisquam ordine egrederetur, uti cum signis frequentes incederent, miles cibum et arma por-

taret. Ita prohibendo a delictis magis quam vindicando exercitum brevi confirmavit.

XLVI. Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat ex nunciis accepit, simul de innocentia eius certior Romae factus, diffidere suis rebus, ac tum demum veram deditionem facere conatus est. Igitur legatos ad consulem cum suppliciis mittit, qui tantummodo ipsi liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo Romano. Sed Metello iam antea experimentis cognitum erat, genus Numidarum infidum, ingenio mobili, novarum rerum avidum esse. Itaque legatos alium ab alio divorsos aggreditur, ac paullatim tentando, postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo persuadet, uti Iugurtham maxume vivum, sin id parum procedat, necatum sibi traderent; ceterum palam, quae ex voluntate forent, regi nunciari iubet. Deinde ipse paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numidiam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena hominum, pecora cultoresque in agris erant; ex oppidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant, parati frumentum dare, commeatum portare, postremo omnia, quae imperarentur, facere. Neque Metellus idcirco minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis signa ostentui credere, et insidiis locum tentari *). Itaque ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum et sagittariorum delecta manu apud primos erat; in postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat; in utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum et praefectis cohortium dispertiverat, uti cum his permixti velites, quocumque accederent, equitatus hostium propulsarent. Nam in Iugurtha tantus dolus tantaque peritia locorum et militiae erat, ut absens an praesens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in incerto haberetur.

XLVII. Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus pergebat, oppidum Numidarum, nomine Vaga, forum rerum

*) Gronov. conj. Codd. tentare.

venalium totius regni maxume celebratum, ubi et incolere et mercari consueverant Italici generis multi mortales. Huc consul simul tentandi gratia, et, si paterentur, opportunitatis *) loci, praesidium imposuit; praeterea imperavit frumentum et alia, quae bello usui forent, comportare, ratus, id quod res monebat, frequentiam negotiatorum et commeatu iuvaturam **) exercitum et iam paratis rebus munimento fore. Inter haec negotia Iugurtha impensius modo legatos supplices mittere, pacem orare, praeter suam liberorumque vitam omnia Metello dedere. Quos item, uti priores, consul illectos ad proditionem domum dimittebat; regi pacem, quam postulabat, neque abnuere neque polliceri et inter eas moras promissa legatorum exspectare.

XLVIII. Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis composuit ac se suis artibus tentari animadvortit, quippe cui verbis pax nunciabatur, ceterum re bellum asperrumum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus cognitus, animi popularium tentati, coactus rerum necessitudine statuit armis certare. Igitur explorato hostium itinere, in spem victoriae adductus ex opportunitate loci, quam maxumas potest copias omnium generum parat ac per tramites occultos exercitum Metelli antevenit. Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in divisione possederat, flumen oriens a meridie, nomine Muthul, a quo aberat mons ferme milia [passuum] viginti, tractu pari, vastus ab natura et humano cultu; sed ex eo medio quasi collis oriebatur in immensum pertingens, vestitus oleastro ac mirtetis aliisque generibus arborum, quae humi arido atque arenoso gignuntur. Media autem planities deserta penuria aquae praeter flumini propinqua loca; ea consita arbustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

XLIX. Igitur in eo colle, quem transvorso itinere porrectum docuimus, Iugurtha, extenuata suorum acie, consedit,

*) Plurimi codd. opportunitates.

**) Conj. Madvigii. Codd. fere commeatum iuvaturum.

quo cedentes tenderent; in armis omnia sita. Sed ne Iugurtha quidem interea quietus erat; circumire, hortari, renovare proelium et ipse cum delectis tentare omnia, subvenire suis, hostibus dubiis instare, quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere.

LII. Eo modo inter se duo imperatores, summi viri, certabant, ipsi pares, ceterum opibus disparibus; nam Metello virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae alia omnia praeter milites opportuna. Denique Romani, ubi intellegunt, neque sibi perfugium esse, neque ab hoste copiam pugnandi fieri (et iam die vesper erat), advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. Amisso loco, Numidae fusi fugatique; pauci interiere, plerosque velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt. Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copiarum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra diximus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paullatim suos in aequum locum deducit, ac, dum legatus ad flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus, uti res postulabat, aciem exornat neque remittit, quid ubique hostis ageret, explorare. Postquam Rutilium consedisse iam et animo vacuum accepit, simulque ex Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus, ne legatus, cognita re, laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium itineri obficeret, latius porrigit eoque modo ad Rutili castra procedit.

LIII. Romani ex improviso pulveris vim magnam animadvortunt; nam prospectum ager arbustis consitus prohibebat; et primo rati, humum aridam vento agitari, post, ubi aequabilem manere et, sicuti acies movebatur, magis magisque appropinquare vident, cognita re, properantes arma capiunt ac pro castris, sicuti imperabatur, consistunt. Deinde, ubi propius ventum est, utrimque magno clamore concurritur. Numidae tantum modo remorati, dum in elephantis auxilium putant, postquam eos impeditos ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident, fugam faciunt, ac plerique, abiectis armis, collis aut noctis, quae iam aderat, auxilio integri abeunt.

Elephanti quattuor capti, reliqui omnes, numero quadraginta, interfecti. At Romani, quamquam itinere atque opere castrorum et proelio fessi lassique *) erant, tamen, quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi intentique obviam procedunt; nam dolus Numidarum nihil languidi neque remissi patiebatur. Ac primo obscura nocte, postquam haud procul inter se erant, strepitu, velut hostes, adventare, alteri apud alteros formidinem simul et tumultum facere; et paene imprudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque praemissi equites rem exploravissent. Igitur pro metu repente gaudium exortum; milites alius alium laeti appellant, acta edocent atque audiunt; sua quisque fortia facta ad coelum fert. Quippe res humanae ita sese habent; in victoria vel ignavis gloriari licet; advorsae res etiam bonos detractant.

LIV. Metellus in isdem castris quatriduo moratus saucios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae donat, universos in concione laudat atque agit gratias; hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem animum gerant; pro victoria satis iam pugnatum, reliquos labores pro praeda fore. Tamen interim transfugas et alios opportunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agitaret, cum paucisne esset, an exercitum haberet, uti sese victus gereret, exploratum misit. At ille sese in loca saltuosa et natura munita receperat, ibique cogebat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebetem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli cultorem. Id ea gratia eveniebat, quod praeter regios equites nemo omnium Numidarum ex fuga regem sequitur; quo cuiusque animus fert, eo discedunt, neque id flagitium militiae ducitur; ita se mores habent. Igitur Metellus ubi videt, etiamtum regis animum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius lubidine geri non posset, praeterea iniquum certamen sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci, quam suos vincere, statuit non proeliis neque acie, sed alio more bellum gerundum. Itaque in Nu-

---

*) Plurimi codd. lætique.

midiae loca opulentissima pergit, agros vastat, multa castella et oppida temere munita aut sine praesidio capit inceditque; puberes interfici iubet, alia omnia militum praedam esse. Ea formidine multi mortales Romanis dediti obsides; frumentum et alia, quae usui forent, affatim praebita; ubicumque res postulabat, praesidium impositum. Quae negotia multo magis quam proelium male pugnatum ab suis regem terrebant; quippe cui spes omnis in fuga sita erat, sequi cogebatur, et qui sua loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere. Tamen ex copia *) quod optumum videbatur consilium capit; exercitum plerumque in isdem locis opperiri iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur, nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos palantis repente aggreditur. Eorum plerique inermes cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus profugit, et Numidae, priusquam ex castris subveniretur, sicuti iussi erant, in proxumos collis discedunt.

LV. Interim Romae gaudium ingens ortum, cognitis Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum gereret, in advorso loco victor tamen virtute fuisset, hostium agro poti-retur, Iugurtham magnificum ex Auli socordia spem salutis in solitudine aut fuga coegisset habere. Itaque senatus ob ea feliciter acta diis immortalibus supplicia decernere, civitas trepida antea et sollicita de belli eventu laeta agere, de Metello fama praeclara esse. Igitur eo intentior ad victoriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen, necubi hosti opportunus fieret, meminisse, post gloriam invidiam sequi. Ita quo clarior, eo magis anxius erat, neque post insidias Iugurthae effuso exercitu praedari; ubi frumento aut pabulo opus erat, cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant; exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat. Sed igni magis quam praeda ager vastabatur. Duobus locis haud longe inter [illegible] castra faciebant; ubi vi opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque formido latius cresceret, divorsi agebant. Eo

*) Codd. fere ex inopia. Vide præf. ed. pr. pag. XXV.

tempore Iugurtha per collis sequi, tempus aut locum pugnae quaerere, qua venturum hostem audierat, pabulum et aquarum fontis, quorum penuria erat, corrumpere, modo se Metello, interdum Mario ostendere, postremos in agmine tentare ac statim in collis regredi, rursus aliis, post aliis minitari, neque proelium facere, neque otium pati, tantummodo hostem ab incepto retinere.

LVI. Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt, neque ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam et in ea parte, qua sita erat, arcem regni, nomine Zamam, statuit oppugnare, ratus, id quod negotium poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio venturum, ibique proelium fore. At ille, quae parabantur, a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum antevenit, oppidanos hortatur, moenia defendant, additis auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fallere nequibat, firmissumum erat; praeterea pollicetur, in tempore semet cum exercitu affore. Ita compositis rebus, in loca quam maxume occulta discedit ac post paullo cognoscit, Marium ex itinere frumentatum cum paucis cohortibus Siccam missum, quod oppidum primum omnium post malam pugnam ab rege defecerat. Eo cum delectis equitibus noctu pergit et iam egredientibus Romanis in porta pugnam facit; simul magna voce Siccenses hortatur, uti cohortis ab tergo circumveniant; fortunam illis praeclari facinoris casum dare. Si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate sine metu aetatem acturos. Ac ni Marius signa inferre atque evadere oppido properavisset, profecto cuncti aut magna pars Siccensium fidem mutavissent; tanta mobilitate sese Numidae agunt. Sed milites Iugurthini, paullisper ab rege sustentati, postquam maiore vi hostes urgent, paucis amissis, profugi discedunt.

LVII. Marius ad Zamam pervenit. Id oppidum, in campo situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius idoneae rei egens, armis virisque opulentum. Igitur Metellus, pro tempore atque loco paratis rebus, cuncta moenia exercitu circumvenit; legatis imperat, ubi quisque curaret. Deinde,

signo dato, undique simul clamor ingens oritur, neque ea res Numidas terret; infensi intentique sine tumultu manent; proelium incipitur. Romani, pro ingenio quisque, pars eminus glande aut lapidibus pugnare, alii succedere ac murum modo suffodere, modo scalis aggredi, cupere proelium in manibus facere. Contra ea oppidani in proxumos saxa volvere, sudes, pila, praeterea picem sulphure et taeda mixtam ardentia mittere. Sed ne illos quidem, qui procul manserant, timor animi satis muniverat; nam plerosque iacula tormentis aut manu emissa volnerabant, parique periculo, sed fama impari boni atque ignavi erant.

LVIII. Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex improviso castra hostium cum magna manu invadit; remissis, qui in praesidio erant, et omnia magis quam proelium exspectantibus, portam irrumpit. At nostri, repentino metu perculsi, sibi quisque pro moribus consulunt; alii arma capere, magna pars volnerati aut occisi. Ceterum ex omni multitudine non amplius quadraginta, memores nominis Romani, grege facto, locum cepere paullo quam alii editiorem, neque inde maxuma vi depelli quiverunt, sed tela eminus missa remittere, pauci in pluribus minus frustrati; sin Numidae propius accessissent, ibi vero virtutem ostendere et eos maxuma vi caedere, fundere atque fugare. Interim Metellus quum acerrume rem gereret, clamorem hostilem ab tergo accepit; dein convorso equo, animadvortit, fugam ad se vorsum fieri, quae res indicabat, popularis esse. Igitur equitatum omnem ad castra propere misit ac statim C. Marium cum cohortibus sociorum, eumque lacrumans per amicitiam perque rempublicam obsecrat, ne quam contumeliam remanere in exercitu victore, neve hostis inultos abire sinat. Ille brevi mandata efficit; at Iugurtha munimento castrorum impeditus, quum alii super vallum praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes officerent, multis amissis, in loca munita sese recepit. Metellus, infecto negotio, postquam nox aderat, in castra cum exercitu revortitur.

LIX. Igitur postero die, priusquam ad oppugnandum egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis adventus erat, pro castris agitare iubet, portas et proxuma loca tribunis dispertit, deinde ipse pergit ad oppidum atque, ut superiore die, murum aggreditur. Interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit. Qui in proxumo locati fuerant, paullisper territi perturbantur, reliqui cito subveniunt, neque diutius Numidae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus permixti magnam cladem in congressu facerent. Quibus illi freti non, ut equestri proelio solet, sequi, dein cedere, sed advorsis equis concurrere, implicare ac perturbare aciem; ita expeditis peditibus suis hostis paene victos dare.

LX. Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur. Ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume niti, neque alius in alio magis quam in sese spem habere. Pariterque oppidani agere; oppugnare aut parare omnibus locis; avidius alteri alteros sauciare quam semet tegere; clamor permixtus hortatione, laetitia, gemitu, item strepitus armorum ad coelum ferri, tela utrimque volare. Sed illi, qui moenia defensabant, ubi hostes paullum modo pugnam remiserant, intenti proelium equestre prospectabant; eos, uti quaeque Iugurthae res erant, laetos modo, modo pavidos animadvorteres, ac sicuti audiri a suis aut cerni possent, monere alii, alii hortari aut manu significare aut niti corporibus et ea huc illuc, quasi vitabundi aut iacientes tela, agitare. Quod ubi Mario cognitum est (nam is in ea parte curabat), consulto lenius agere ac diffidentiam rei simulare; pati, Numidas sine tumultu regis proelium visere. Ita illis studio suorum adstrictis, repente magna vi murum aggreditur; et iam scalis egressi milites prope summa ceperant, quum oppidani concurrunt, lapides, ignem, alia praeterea tela ingerunt. Nostri primo resistere; deinde, ubi unae atque alterae scalae comminutae, qui supersteterant, afflicti sunt, ceteri, quoquo modo potuere, pauci integri, magna pars confecti volneribus, abeunt. Denique utrimque proelium nox diremit.

LXI. Metellus postquam videt frustra inceptum, neque oppidum capi, neque Iugurtham nisi ex insidiis aut suo loco pugnam facere, et iam aestatem exactam esse, ab Zama discedit, et in iis urbibus, quae ad se defecerant satisque munitae loco aut moenibus erant, praesidia imponit, ceterum exercitum in provinciam, quae proxuma est Numidiae, hiemandi gratia collocat. Neque id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriae concedit, sed quoniam armis bellum parum procedebat, insidias regi per amicos tendere et eorum perfidia pro armis uti parat. Igitur Bomilcarem, qui Romae cum Iugurtha fuerat et inde, vadibus datis, clam de Massivae nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam amicitiam maxuma copia fallendi erat, multis pollicitationibus aggreditur. Ac primo efficit, uti ad se colloquendi gratia occultus veniat; deinde fide data, si Iugurtham vivum aut necatum sibi tradidisset, fore, ut illi senatus impunitatem et sua omnia concederet, facile Numidae persuadet, quum ingenio infido, tum metuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per condiciones ad supplicium traderetur.

LXII. Is, ubi primum opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem fortunas suas accedit; monet atque lacrumans obtestatur, uti aliquando sibi liberisque et genti Numidarum optume merenti provideat; omnibus proeliis sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos, occisos, regni opes comminutas esse; satis saepe iam et virtutem militum et fortunam tentatam; caveat, ne, illo cunctante, Numidae sibi consulant. His atque talibus aliis ad deditionem regis animum impellit. Mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham imperata facturum dicerent, ac sine ulla pactione sese regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersiri iubet; eorum atque aliorum, quos idoneos ducebat, consilium habet. Ita more maiorum ex consili decreto per legatos Iugurthae imperat argenti pondo ducenta milia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquantum. Quae postquam sine mora facta sunt, iubet omnis

perfugas vinctos adduci. Eorum magna pars, ut iussum erat, adducti; pauci, quum primum deditio coepit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant. Igitur Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spoliatus est, quum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur, rursus coepit flectere animum suum et ex mala conscientia digna timere. Denique multis diebus per dubitationem consumptis, quum modo taedio rerum advorsarum omnia bello potiora duceret, interdum secum ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex regno foret, multis magnisque praesidiis nequicquam perditis, de integro bellum sumit; et Romae senatus de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

LXIII. Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias dis supplicanti magna atque mirabilia portendi haruspex dixerat; proinde, quae animo agitabat, fretus dis ageret, fortunam quam saepissume experiretur, cuncta prospere eventura. At illum iam antea consulatus ingens cupido exagitabat; ad quem capiundum praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant, industria, probitas, militiae magna scientia, animus belli ingens, domi modicus, lubidinis et divitiarum victor, tantummodo gloriae avidus. Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus, ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis faciundis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis sese exercuit; ita inter artis bonas integrum ingenium brevi adolevit. Ergo ubi primum tribunatum militarem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus, facile notus per omnis tribus declaratur. Deinde ab eo magistratu alium post alium sibi peperit semperque in potestatibus eo modo agitabat, uti ampliore, quam gerebat, dignus haberetur. Tamen is ad id locorum talis vir (nam postea ambitione praeceps datus est) petere non audebat; etiamtum alios magistratus plebes, consulatum nobilitas inter se per manus tradebat, novus nemo tam clarus neque tam egregius factis erat, quin is indignus illo honore et quasi pollutus haberetur.

LXIV. Igitur ubi Marius haruspicis dicta eodem intendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello petundi gratia missionem rogat. Cui quamquam virtus, gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen inerat contemptor animus et superbia, commune nobilitatis malum. Itaque primum commotus insolita re mirari eius consilium et quasi per amicitiam monere, ne tam prava inciperet, neu super fortunam animum gereret; non omnia omnibus cupiunda esse; debere illi res suas satis placere; postremo caveret id petere a populo Romano, quod illi iure negaretur. Postquam haec atque alia talia dixit, neque animus Mari flectitur, respondit, ubi primum potuisset per negotia publica, facturum sese, quae peteret. Ac postea saepius eadem postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire; satis mature illum cum filio suo consulatum petiturum. Is eo tempore contubernio patris ibidem militabat, annos natus circiter viginti; quae res Marium quum pro honore, quem affectabat, tum contra Metellum vehementer accenderat. Ita cupidine atque ira, pessumis consultoribus, grassari; neque facto ullo neque dicto abstinere, quod modo ambitiosum foret; milites, quibus in hibernis praeerat, laxiore imperio quam antea habere; apud negotiatores, quorum magna multitudo Uticae erat, criminose. simul et magnifice de bello loqui: dimidia pars exercitus si sibi permitteretur, paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum; ab imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiae superbiae imperio nimis gauderet. Quae omnia illis eo firmiora videbantur, quod diuturnitate belli res familiaris corruperant, et animo cupienti nihil satis festinatur.

LXV. Erat praeterea in exercitu nostro Numida quidam, nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem scripserat, morbis confectus et ob eam caussam mente paullum imminuta. Cui Metellus petenti, more regum uti sellam iuxta poneret, item postea custodiae caussa turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat, honorem, quod eorum modo foret, quos populus

Romanus reges appellavisset, praesidium, quod contumeliosum in eos foret, si equites Romani satellites Numidae traderentur. Hunc Marius anxium aggreditur atque hortatur, uti contumeliarum imperatoris cum suo auxilio poenas petat; hominem ob morbos animo parum valido secunda oratione extollit: illum regem, ingentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha captus aut occisus foret, imperium Numidiae sine mora habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse consul ad id bellum missus foret. Itaque et illum et equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse, plerosque spes pacis impellit, uti Romam ad suos necessarios aspere in Metellum de bello scribant, Marium imperatorem poscant. Sic illi a multis mortalibus honestissuma suffragatione consulatus petebatur; simul ea tempestate plebes, nobilitate fusa per legem Mamiliam, novos extollebat. Ita Mario cuncta procedere.

LXVI. Interim Iugurtha postquam, omissa deditione, bellum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare, cogere exercitum, civitatis, quae ab se defecerant, formidine aut ostentando praemia affectare, communire suos locos, arma, tela, alia, quae spe pacis amiserat, reficere aut commercari, servitia Romanorum allicere et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia tentare; prorsus nihil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. Igitur Vagenses, quo Metellus initio, Iugurtha pacificante, praesidium imposuerat, fatigati regis suppliciis, neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant; nam volgus, uti plerumque solet, et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum. Dein, compositis inter se rebus, in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. Sed ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militaris et ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum alius alium domos suas invitant; eos omnis praeter Turpilium inter epulas obtruncant; postea milites palantis, inermis, quippe in tali die ac sine imperio, aggre-

diuntur. Idem plebes facit, pars edocti ab nobilitate, alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant.

LXVII. Romani milites, improviso metu incerti ignarique, quid potissumum facerent, trepidare; ad arcem oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium hostium; portae ante clausae fugam prohibebant; ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. Ita neque caveri anceps malum, neque a fortissumis infirmissumo generi resisti posse; iuxta boni malique, strenui et imbelles inulti obtruncari. In ea tanta asperitate, saevissumis Numidis et oppido undique clauso, Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis profugit intactus. Id misericordiane hospitis, an pactione, an casu ita evenerit, parum comperimus, nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra fama potior fuit, improbus intestabilisque videtur.

LXVIII. Metellus postquam de rebus Vagae actis comperit, paullisper moestus e conspectu abit, deinde, ubi ira et aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum ire iniurias festinat. Legionem, cum qua hiemabat, et quam plurumos potest Numidas equites pariter cum occasu solis expeditos educit, et postero die circiter horam tertiam pervenit in quamdam planitiem, locis paullo superioribus circumventam. Ibi milites fessos itineris magnitudine et iam abnuentis omnia docet, oppidum Vagam non amplius mille passuum abesse; decere illos reliquum laborem aequo animo pati, dum pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis, poenas caperent; praeterea praedam benigne ostentat. Sic animis eorum arrectis, equites in primo late *), pedites quam artissume ire et signa occultare iubet.

LXIX. Vagenses ubi animum advortere, ad se vorsum exercitum pergere, primo, uti erat res, Metellum esse rati,

*) Conj. Palmerii duobus codd. Ital. confirmata. Ceteri codd. latere.

portas clausere; deinde, ubi neque agros vastari, et eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rursum Iugurtham arbitrati, cum magno gaudio obvii procedunt. Equites peditesque, repente signo dato, alii volgum effusum oppido caedere, alii ad portas festinare, pars turris capere; ira atque praedae spes amplius quam lassitudo posse. Ita Vagenses biduum modo ex perfidia laetati; civitas magna et opulens cuncta poenae aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus, iussus a Metello caussam dicere, postquam sese parum expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas solvit; nam is civis ex Latio erat.

LXX. Per idem tempus Bomilcar, cuius impulsu Iugurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, suspectus regi et ipse eum suspiciens, novas res cupere, ad perniciem eius dolum quaerere, die noctuque fatigare animum. Denique omnia tentando socium sibi adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus, clarum acceptumque popularibus suis, qui plerumque seorsum ab rege exercitum ductare et omnis res exsequi solitus erat, quae Iugurthae fesso aut maioribus adstricto superaverant; ex quo illi gloria opesque inventae. Igitur utriusque consilio dies insidiis statuitur; cetera, uti res posceret, ex tempore parari placuit; Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter hiberna Romanorum iussus habebat, ne ager, inultis hostibus, vastaretur. Is postquam magnitudine facinoris perculsus ad tempus non venit, metusque rem impediebat, Bomilcar, simul cupidus incepta patrandi et timore soci anxius, ne, omisso vetere consilio, novum quaereret, litteras ad eum per homines fidelis mittit, in quis mollitiem socordiamque viri accusare, testari deos, per quos iuravisset, monere, ne praemia Metelli in pestem convorteret; Iugurthae exitium adesse; ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo agitari; proinde reputaret cum animo suo, praemia an cruciatum mallet.

LXXI. Sed quum hae litterae allatae, forte Nabdalsa exercito corpore fessus in lecto quiescebat, ubi, cognitis Bomilcaris verbis, primo cura, deinde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. Erat ei Numida quidam, negotiorum curator, fidus acceptusque et omnium consiliorum, nisi novissumi, particeps. Qui postquam allatas litteras audivit, ex consuetudine ratus, opera aut ingenio suo opus esse, in tabernaculum introiit, dormiente illo epistolam, super caput in pulvino temere positam, sumit ac perlegit, dein propere, cognitis insidiis, ad regem pergit. Nabdalsa, post paullo experrectus, ubi neque epistolam reperit et rem omnem, uti acta erat, cognovit, primo indicem persequi conatus, postquam id frustra fuit, Iugurtham placandi gratia accedit; dicit, quae ipse paravisset facere, perfidia clientis sui praeventa; lacrumans obtestatur per amicitiam perque sua antea fideliter acta, ne super tali scelere suspectum sese haberet.

LXXII. Ad ea rex, aliter atque animo gerebat, placide respondit. Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum cognoverat, interfectis, iram oppresserat, ne qua ex eo negotio seditio oriretur. Neque post id locorum Iugurthae dies aut nox ulla quieta fuit; neque loco neque mortali cuiquam aut tempori satis credere, civis hostis iuxta metuere, circumspectare omnia et omni strepitu pavescere, alio atque alio loco, saepe contra decus regium, noctu requiescere, interdum somno excitus arreptis armis tumultum facere; ita formidine quasi vecordia exagitari.

LXXIII. Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio patefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad integrum bellum cuncta parat festinatque. Marium, fatigantem de profectione, simul et invitum et offensum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit. Et Romae plebes, litteris, quae de Metello ac Mario missae erant, cognitis, volenti animo de ambobus acceperant. Imperatori nobilitas, quae antea decori [fuit], invidiae esse; at illi alteri generis humilitas favorem addiderat; ceterum in utroque magis studia partium quam bona

aut mala sua moderabantur *). Praeterea seditiosi magistratus volgum exagitare, Metellum omnibus concionibus capitis arcessere, Mari virtutem in maius celebrare. Denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant, relictis operibus, frequentarent Marium et sua necessaria post illius honorem ducerent. Ita perculsa nobilitate, post multas tempestates novo homini consulatus mandatur; et postea populus, a tribuno plebis Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha bellum gerere, frequens Marium iussit. Sed senatus paullo ante Metello Numidiam decreverat; ea res frustra fuit.

LXXIV. Eodem tempore Iugurtha, amissis amicis, quorum plerosque ipse necaverat, ceteri formidine, pars ad Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant, quum neque bellum geri sine administris posset, et novorum fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum duceret, varius incertusque agitabat; neque illi res neque consilium aut quisquam hominum satis placebat; itinera praefectosque in dies mutare, modo advorsum hostis, interdum in solitudines pergere, saepe in fuga ac post paullo in armis spem habere, dubitare, virtuti an fide popularium minus crederet; ita, quocumque intenderat, res advorsae erant. Sed inter eas moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit; Numidae ab Iugurtha pro tempore parati instructique; dein proelium incipitur. Qua in parte rex pugnae affuit, ibi aliquamdiu certatum; ceteri eius omnes milites primo congressu pulsi fugatique. Romani signorum et armorum aliquanto numero, hostium paucorum potiti; nam ferme Numidas in omnibus proeliis magis pedes quam arma tutata sunt.

LXXV. Ea fuga Iugurtha, impensius modo rebus suis diffidens, cum perfugis et parte equitatus in solitudines, dein Thalam pervenit, [in] oppidum magnum et opulentum, ubi plerique thesauri filiorumque eius multus pueritiae cultus erat.

---

*) Plurimi codd. moderata. Vide præf. ed. pr. pag. XXVII.

Quae postquam Metello comperta sunt, quamquam inter Thalam flumenque proximum, [in] spatio milium quinquaginta, loca arida atque vasta esse cognoverat, tamen spe patrandi belli, si eius oppidi potitus foret, omnis asperitates supervadere ac naturam etiam vincere aggreditur. Igitur omnia iumenta sarcinis levari iubet, nisi frumento dierum decem; ceterum utres modo et alia aquae idonea portari. Praeterea conquirit ex agris quam plurumum potest domiti pecoris, eoque imponit vasa cuiusque modi, sed pleraque lignea, collecta ex tuguriis Numidarum. Ad hoc finitumis imperat, qui se post regis fugam Metello dederant, quam plurumum quisque aquae portaret, diem locumque, ubi praesto forent, praedicit; ipse ex flumine, quam proxumam oppido aquam supra diximus, iumenta onerat; eo modo instructus ad Thalam proficiscitur. Deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis praeceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta repente coelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo exercitui satis superque foret. Praeterea commeatus spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova deditione, officia intenderant. Ceterum milites religione pluvia magis usi, eaque res multum animis eorum addidit; nam rati, sese dis immortalibus curae esse. Deinde postero die contra opinionem Iugurthae ad Thalam perveniunt. Oppidani, qui se locorum asperitate munitos crediderant, magna atque insolita re perculsi, nihilo segnius bellum parare; idem nostri facere.

LXXVI. Sed rex, nihil iam infectum Metello credens, quippe qui omnia, arma, tela, locos, tempora, denique naturam ipsam, ceteris imperitantem, industria vicerat, cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu profugit. Neque postea in ullo loco amplius uno die aut una nocte moratus simulabat, sese negoti gratia properare; ceterum proditionem timebat, quam vitare posse celeritate putabat; nam talia consilia per otium et ex opportunitate capi. At Metellus, ubi oppidanos proelio intentos, simul oppidum et operibus et loco munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. Deinde

locis ex copia maxume idoneis vineas agere, aggerem iacere et super aggerem impositis turribus opus et administros tutari. Contra haec oppidani festinare, parare; prorsus ab utrisque nihil reliquum fieri. Denique Romani, multo ante labore proeliisque fatigati, post dies quadraginta, quam eo ventum erat, oppido modo potiti; praeda omnis ab perfugis corrupta. Ii postquam murum arietibus feriri resque suas afflictas vident, aurum atque argentum et alia, quae prima ducuntur, domum regiam comportant; ibi vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni corrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas metuerant, eas ipsi volentes pependere.

LXXVII. Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido Lepti ad Metellum venerant, orantes, uti praesidium praefectumque eo mitteret; Hamilcarem quemdam, hominem nobilem, factiosum, novis rebus studere, advorsum quem neque imperia magistratuum neque leges valerent. Ni id festinaret, in summo periculo suam salutem, illorum socios fore. Nam Leptitani iam inde a principio belli Iugurthini ad Bestiam consulem et postea Romam miserant amicitiam societatemque rogatum; deinde, ubi ea impetrata, semper boni fidelesque mansere et cuncta a Bestia, Albino Metelloque imperata nave fecerant. Itaque ab imperatore facile quae petebant adepti *), et missae eo cohortes Ligurum quattuor et C. Annius praefectus.

LXXVIII. Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos accepimus profugos ob discordias civilis navibus in eos locos venisse; ceterum situm inter duas Syrtis, quibus nomen ex re inditum. Nam duo sunt sinus prope in extrema Africa, impares magnitudine, pari natura; quorum proxuma terrae praealta sunt; cetera, uti fors tulit, alta, alia in tempestate vadosa. Nam ubi mare magnum esse et saevire ventis coepit, limum arenamque et saxa ingentia fluctus trahunt; ita facies locorum cum ventis simul mutatur. Syrtes ab tractu nominatae. Eius civitatis lingua modo convorsa connubio Numi-

*) Conj. Muelleri. Codd. emissæ.

darum; legum cultusque pleraque Sidonica, quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio regis aetatem agebant. Inter illos et frequentem Numidiam multi vastique loci erant.

LXXIX. Sed quoniam in has regiones per Leptitanorum negotia venimus, non indignum videtur egregium atque mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare; eam rem nos locus admonuit. Qua tempestate Carthaginienses pleræque Africæ imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio arenosus, una specie; neque flumen neque mons erat, qui finis eorum discerneret, quae res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes saepe fusae fugataeque, et alteri alteros aliquantum attriverant, veriti, ne mox victos victoresque defessos alius aggrederetur, per inducias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur; quo in loco inter se obvii fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Carthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere; Cyrenenses tardius iere. Id socordiane an casu acciderit, parum cognovi. Ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque in mari retinere; nam ubi per loca aequalia et nuda gignentium ventus coortus arenam humo excitavit, ea magna vi agitata ora oculosque implere solet, ita prospectu impedito morari iter. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se vident et ob rem corruptam domi poenas metuunt, criminari, Carthaginiensis ante tempus domo digressos, conturbare rem, denique omnia malle, quam victi abire. Sed quum Poeni aliam condicionem, tantummodo aequam, peterent, Graeci optionem Carthaginiensibus faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur, vel eadem condicione sese, quem in locum vellent, processuros. Philaeni, condicione probata, seque vitamque suam reipublicae condonavere; ita vivi obruti. Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras consecravere, aliique illis domi honores instituti. Nunc ad rem redeo.

LXXX. Iugurtha postquam, amissa Thala, nihil satis firmum contra Metellum putat, per magnas solitudines cum paucis profectus pervenit ad Gaetulos, genus hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum nominis Romani. Eorum multitudinem in unum cogit ac paullatim consuefacit ordines habere, signa sequi, imperium observare, item alia militaria facere. Praeterea regis Bocchi proxumos magnis muneribus et maioribus promissis ad studium sui perducit, quis adiutoribus regem aggressus impellit, uti advorsum Romanos bellum incipiat. Id ea gratia facilius proniusque fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos Romam miserat, foedus et amicitiam petitum, quam rem opportunissimam incepto bello pauci impediverant, caeci avaritia, quis omnia, honesta atque inhonesta, vendere mos erat. Etiam antea Iugurthae filia Bocchi nupserat. Verum ea necessitudo apud Numidas Maurosque levis ducitur, quia singuli, pro opibus quisque, quam plurimas uxores, denas alii, alii pluris habent, sed reges eo amplius. Ita animus multitudine distrahitur; nulla pro socia obtinet, pariter omnes viles sunt.

LXXXI. Igitur in locum ambobus placitum exercitus conveniunt; ibi, fide data et accepta, Iugurtha Bocchi animum oratione accendit: Romanos iniustos, profunda avaritia, communis omnium hostis esse; eandem illos caussam belli cum Boccho habere, quam secum et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis omnia regna advorsa sint; tum sese, paullo ante Carthaginiensis, item Persen regem, post uti quisque opulentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. His atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter constituunt, quod ibi Metellus praedam captivosque et impedimenta locaverat. Ita Iugurtha ratus, aut capta urbe operae pretium fore, aut, si Romanus auxilio suis venisset, proelio sese certaturos. Nam callidus id modo festinabat, Bocchi pacem imminuere, ne moras agitando aliud quam bellum mallet.

LXXXII. Imperator postquam de regum societate cognovit, non temere, neque, uti saepe iam victo Iugurtha con-

sueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit; ceterum haud procul ab Cirta castris munitis reges opperitur, melius esse ratus, cognitis Mauris, quoniam is novus hostis accesserat, ex commodo pugnam facere. Interim Roma per litteras certior fit, provinciam Numidiam Mario datam; nam consulem factum ante acceperat. Quibus rebus supra bonum atque honestum perculsus neque lacrumas tenere, neque moderari linguam; vir egregius in aliis artibus nimis molliter aegritudinem pati. Quam rem alii in superbiam vortebant, alii bonum ingenium contumelia accensum esse, multi, quod iam parta victoria ex manibus eriperetur. Nobis satis cognitum est, illum magis honore Mari quam iniuria sua excruciatum, neque tam anxie laturum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario traderetur.

LXXXIII. Igitur eo dolore impeditus, et quia stultitiae videbatur alienam rem periculo suo curare, legatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine caussa hostis populo Romano fieret; habere tum magnam copiam societatis amicitiaeque coniungendae, quae potior bello esset; quamquam opibus suis confideret, tamen non debere incerta pro certis mutare; omne bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere; non in eiusdem potestate initium eius et finem esse; incipere cuivis, etiam ignavo, licere; deponi, quum victores velint. Proinde sibi regnoque suo consuleret, neu florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret. Ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere, sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia fieret, omnia conventura. Rursus imperator contra postulata Bocchi nuncios mittit; ille probare partim, alia abnuere. Eo modo saepe ab utroque missis remissisque nunciis, tempus procedere, et ex Metelli voluntate bellum intactum trahi.

LXXXIV. At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe consul factus, postquam ei provinciam Numidiam populus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero multus atque ferox instare; singulos modo, modo universos laedere; dictitare, sese consulatum ex victis illis spolia cepisse; alia praeterea magnifica pro se et illis dolentia. Interim, quae bello

opus erant, prima habere; postulare legionibus supplementum, auxilia a populis et regibus sociisque accersere; praeterea ex Latio fortissumum quemque, plerosque militiae, paucos fama cognitos accire et ambiundo cogere homines emeritis stipendiis secum proficisci. Neque illi senatus, quamquam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat; ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia neque plebi militia volenti putabatur, et Marius aut belli usum aut studia volgi amissurus. Sed ea res frustra sperata; tanta lubido cum Mario eundi plerosque invaserat. Sese quisque praeda locupletem fore, victorem domum rediturum, alia huiuscemodi animis trahebant, et eos non paullum oratione sua Marius arrexerat Nam postquam, omnibus, quae postulaverat, decretis, milites scribere volt, hortandi caussa simul et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi, concionem populi advocavit; deinde hoc modo disseruit.

LXXXV. "Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus imperium a vobis petere et, postquam adepti sunt, gerere; primo industrios, supplicis, modicos esse, deinde per ignaviam et superbiam aetatem agere. Sed mihi contra ea videtur; nam quo pluris est universa respublica quam consulatus aut praetura, eo maiore cura illam administrari quam haec peti debere. Neque me fallit, quantum cum maxumo beneficio vostro negoti sustineam. Bellum parare simul et aerario parcere, cogere ad militiam eos, quos nolis offendere, domi forisque omnia curare et ea agere inter invidos, occursantis, factiosos, opinione, Quirites, asperius est. Ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia facta, cognatorum et affinium opes, multae clientelae, omnia haec praesidio adsunt; mihi spes omnes in memet sitae, quas necesse est et virtute et innocentia tutari; nam alia infirma sunt. Et illud intellego, Quirites, omnium ora in me conversa esse, aequos bonosque favere (quippe bene facta mea reipublicae procedunt), nobilitatem locum invadendi quaerere. Quo mihi acrius annitendum est, ut neque vos capiamini, et illi frustra

sint. Ita ad hoc aetatis a pueritia fui, ut omnis labores, pericula consueta habeam. Quae ante vostra beneficia gratuito faciebam, ea uti, accepta mercede, deseram, non est consilium, Quirites. Illis difficile est in potestatibus temperare, qui per ambitionem sese probos simulavere; mihi, qui omnem aetatem in optumis artibus egi, bene facere iam ex consuetudine in naturam vortit. Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam rem nobilitas aegerrume tulit. Quaeso, reputate cum animis vostris, num id mutari melius sit, si quem ex illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum imaginum et nullius stipendi, scilicet ut in tanta re ignarus omnium trepidet, festinet, sumat aliquem ex populo monitorem offici sui. Ita plerumque evenit, ut quem vos imperatorem iussistis, is sibi imperatorem alium quaerat. Atque ego scio, Quirites, qui, postquam consules facti sunt, acta maiorum et Graecorum militaria praecepta legere coeperint; praeposteri homines; nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque usu prius est. Comparate nunc, Quirites, cum illorum superbia me hominem novum. Quae illi audire et legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi, quae illi litteris, ea ego militando didici. Nunc vos existumate, facta an dicta pluris sint. Contemnunt novitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna, illis probra obiectantur. Quamquam ego naturam unam et communem omnium existumo, sed fortissumum quemque generosissumum. Ac si iam ex patribus Albini aut Bestiae quaeri posset, mene an illos ex se gigni maluerint, quid responsuros creditis, nisi sese liberos quam optumos voluisse? Quodsi iure me despiciunt, faciant idem maioribus suis, quibus, uti mihi, ex virtute nobilitas coepit. Invident honori meo; ergo invideant labori, innocentiae, periculis etiam meis, quoniam per haec illum cepi. Verum homines corrupti superbia ita aetatem agunt, quasi vostros honores contemnant, ita hos petunt, quasi honeste vixerint. Næ illi falsi sunt, qui divorsissumas res pariter exspectant, ignaviae voluptatem et prae-

mia virtutis. Atque etiam quum apud vos aut in senatu verba faciunt, pleraque oratione maiores suos extollunt; eorum fortia facta memorando clariores sese putant. Quod contra est. Nam quanto vita illorum praeclarior, tanto horum socordia flagitiosior. Et profecto ita se res habet: maiorum gloria posteris quasi lumen est, neque bona eorum neque mala in occulto patitur. Huiusce rei ego inopiam patior, Quirites; verum, id quod multo praeclarius est, meamet facta mihi dicere licet. Nunc videte, quam iniqui sint. Quod ex aliena virtute sibi arrogant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia imagines non habeo, et quia mihi nova nobilitas est, quam certe peperisse melius est quam acceptam corrupisse. Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere velint, abunde illis facundam et compositam orationem fore. Sed in maxumo vostro beneficio quum omnibus locis me vosque maledictis lacerent, non placuit reticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret. Nam me quidem, ex animi mei sententia, nulla oratio laedere potest; quippe vera necesse est bene praedicet, falsam vita moresque mei superant. Sed quoniam vostra consilia accusantur, qui mihi summum honorem et maxumum negotium imposuistis, etiam atque etiam reputate, num eorum poenitundum sit. Non possum fidei caussa imagines neque triumphos aut consulatus maiorum meorum ostendere, at, si res postulet, hastas, vexillum, phaleras, alia militaria dona, praeterea cicatrices advorso corpore. Hae sunt meae imagines, haec nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis, sed quae ego meis plurumis laboribus et periculis quaesivi. Non sunt composita mea verba; parum id facio; ipsa se virtus satis ostendit; illis artificio opus est, ut turpia facta oratione tegant. Neque litteras Graecas didici; parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem doctoribus nihil profuerunt. At illa multo optuma reipublicae doctus sum, hostem ferire, praesidia agitare, nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aestatem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore inopiam et laborem tolerare. His ego praeceptis milites

hortabor, neque illos arte colam, me opulenter; neque gloriam meam, laborem illorum faciam. Hoc est utile, hoc civile imperium. Namque, quum tute per mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, id est dominum, non imperatorem esse. Haec atque alia talia maiores vostri faciundo seque remque publicam celebravere. Quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus, nos, illorum aemulos, contemnit et omnis honores non ex merito, sed quasi debitos a vobis repetit. Ceterum homines superbissumi procul errant. Maiores eorum omnia, quae licebat, illis reliquere, divitias, imagines, memoriam sui praeclaram; virtutem non reliquere, neque poterant; ea sola neque datur dono neque accipitur. Sordidum me et incultis moribus aiunt, quia parum scite convivium exorno, neque histrionem ullum neque pluris preti cocum quam villicum habeo. Quae mihi lubet confiteri, Quirites; nam ex parente meo et ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulieribus, viris laborem convenire, omnibusque bonis oportere plus gloriae quam divitiarum esse; arma, non supellectilem decori esse. Quin ergo quod iuvat, quod carum aestumant, id semper faciant, ament, potent, ubi adulescentiam habuere, ibi senectutem agant, in conviviis, dediti ventri et turpissumae parti corporis; sudorem, pulverem et alia talia relinquant nobis, quibus illa epulis iucundiora sunt. Verum non est ita. Nam ubi se flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bonorum praemia ereptum eunt; ita iniustissume luxuria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas, nihil officiunt, reipublicae innoxiae cladi sunt. Nunc, quoniam illis, quantum mores mei, non illorum flagitia poscebant, respondi, pauca de republica loquar. Primum omnium de Numidia bonum habete animum, Quirites; nam quae ad hoc tempus Iugurtham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam, imperitiam, superbiam. Deinde exercitus ibi est locorum sciens, sed mehercule magis strenuus quam felix; nam magna pars eius avaritia aut temeritate ducum attrita est. Quamobrem vos, quibus militaris est aetas, annitimini mecum et capessite rempublicam; neque

quemquam ex calamitate aliorum aut imperatorum superbia metus ceperit. Egomet in agmine, in proelio consultor idem et socius periculi vobiscum adero, meque vosque in omnibus rebus iuxta geram. Et profecto dis iuvantibus omnia matura sunt, victoria, praeda, laus; quae si dubia aut procul essent, tamen omnis bonos reipublicae subvenire decebat. Etenim ignavia nemo immortalis factus, neque quisquam parens liberis, uti aeterni forent, optavit; magis, uti boni honestique vitam exigerent. Plura dicerem, Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam strenuis abunde dictum puto.

LXXXVI. Huiuscemodi oratione habita Marius, postquam plebis animos arrectos videt, propere commeatu, stipendio, armis, aliis utilibus navis onerat; cum his A. Manlium legatum proficisci iubet. Ipse interea milites scribere, non more maiorum neque ex classibus, sed uti cuiusque lubido erat, capite censos plerosque. Id factum alii inopia bonorum, alii per ambitionem consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus auctusque erat, et homini potentiam quaerenti egentissumus quisque opportunissumus, cui neque sua curæ, quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. Igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam decretum erat, in Africam profectus paucis diebus Uticam advehitur. Exercitus ei traditur a P. Rutilio legato; nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.

LXXXVII. Sed consul, expletis legionibus cohortibusque auxiliariis, in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur, omnia ibi capta militibus donat, dein castella et oppida natura et viris parum munita aggreditur; proelia multa, ceterum levia, alia aliis locis *) facere. Interim novi milites sine metu pugnae adesse, videre fugientis capi aut occidi, fortissumum quemque tutissumum, armis libertatem, patriam parentesque et alia omnia tegi, gloriam atque divitias quaeri. Sic brevi

---

*) Ciacconii emend. Codd. alia levia aliis locis.

spatio novi veteresque coaluere, et virtus omnium aequalis facta. At reges, ubi de adventu Mari cognoverunt, divorsi in locos difficilis abeunt. Ita Iugurthae placuerat, speranti, mox effusos hostis invadi posse, Romanos, sicuti plerosque, remoto metu, laxius licentiusque futuros.

LXXXVIII. Metellus interea Romam profectus contra spem suam laetissumis animis excipitur, plebi patribusque, postquam invidia decesserat, iuxta carus. Sed Marius impigre prudenterque suorum et hostium res pariter attendere, cognoscere, quid boni utrisque aut contra esset, explorare itinera regum, consilia et insidias eorum antevenire, nihil apud se remissum neque apud illos tutum pati. Itaque et Gaetulos et Iugurtham, ex sociis nostris praedas agentis, saepe aggressus in itinere fuderat ipsumque regem haud procul ab oppido Cirta armis exuerat. Quae postquam gloriosa modo neque belli patrandi cognovit, statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et advorsum se opportunissumae erant, singulas circumvenire; ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea pateretur, aut proelio certaturum. Nam Bocchus nuncios ad eum saepe miserat, velle populi Romani amicitiam; ne quid ab se hostile timeret. Id simulaveritne, quo improvisus gravior accideret, an mobilitate ingeni pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum est.

LXXXIX. Sed consul, uti statuerat, oppida castellaque munita adire, partim vi, alia metu aut praemia ostentando avortere ab hostibus. Ac primo mediocria gerebat, existumans, Iugurtham ob suos tutandos in manus venturum. Sed ubi illum procul abesse et aliis negotiis intentum accepit, maiora et magis aspera aggredi tempus visum est. Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum atque valens, nomine Capsa, cuius conditor Hercules Libys memorabatur. Eius cives apud Iugurtham immunes, levi imperio et ob ea fidelissumi habebantur, muniti advorsum hostis non moenibus modo et armis atque viris, verum etiam multo magis locorum asperitate. Nam praeter oppido propinqua alia omnia vasta,

inculta, egentia aquae, infesta serpentibus, quorum vis, sicuti omnium ferarum, inopia cibi acrior; ad hoc natura serpentium, ipsa perniciosa, siti magis quam alia re accenditur. Eius potiundi Marium maxuma cupido invaserat quum propter usum belli, tum quia res aspera videbatur, et Metellus oppidum Thalam magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm munitumque, nisi quod apud Thalam non longe a moenibus aliquot fontes erant, Capsenses una modo atque ea intra oppidum iugi aqua, cetera pluvia utebantur. Id ibique et in omni Africa, quae procul a mari incultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae plerumque lacte et ferina carne vescebantur et neque salem neque alia irritamenta gulae quaerebant; cibus illis advorsum famem atque sitim, non lubidini neque luxuriae erat.

XC. Igitur consul, omnibus exploratis, credo dis fretus (nam contra tantas difficultates consilio satis providere non poterat; quippe etiam frumenti inopia tentabatur, quod Numidae pabulo pecoris magis quam arvo student, et quodcumque natum fuerat, iussu regis in loca munita contulerant, ager autem aridus et frugum vacuus ea tempestate, nam aestatis extremum erat), tamen pro rei copia satis providenter exornat; pecus omne, quod superioribus diebus praedae fuerat, equitibus auxiliariis agendum attribuit, A. Manlium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum Laris, ubi stipendium et commeatum locaverat, ire iubet, dicitque, se praedabundum post paucos dies eodem venturum. Sic incepto suo occultato, pergit ad flumen Tanam.

XCI. Ceterum in itinere cotidie pecus exercitui per centurias, item turmas aequaliter distribuerat, et ex coriis utres uti fierent, curabat; simul et inopiam frumenti lenire et, ignaris omnibus, parare, quae mox usui forent; denique sexto die, quum ad flumen ventum est, maxima vis utrium effecta. Ibi castris levi munimento positis, milites cibum capere, atque uti simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet,

omnibus sarcinis abiectis, aqua modo seque et iumenta onerare. Dein, postquam tempus visum, castris egreditur, noctemque totam itinere facto, consedit; idem proxuma facit; dein tertia multo ante lucis adventum pervenit in locum tumulosum, ab Capsa non amplius duum millium intervallo, ibique quam occultissume potest, cum omnibus copiis opperitur.. Sed ubi dies coepit, et Numidae, nihil hostile metuentes, multi oppido egressi, repente omnem equitatum et cum his velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam et portas obsidere iubet; deinde ipse intentus propere sequi neque milites praedari sinere. Quae postquam oppidani cognovere, res trepidae, metus ingens, malum improvisum, ad hoc pars civium extra moenia in hostium potestate coegere, uti deditionem facerent. Ceterum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti, alii omnes venumdati, praeda militibus divisa. Id facinus contra ius belli non avaritia neque scelere consulis admissum, sed quia locus Iugurthae opportunus, nobis aditu difficilis, genus hominum mobile, infidum, ante neque beneficio neque metu coercitum.

XCII. Postquam tantam rem Marius sine ullo suorum incommodo patravit, magnus atque clarus antea, maior et clarior haberi coepit. Omnia, non bene consulta modo, verum etiam casu data in virtutem trahebantur; milites, modesto imperio habiti simul et locupletes, ad coelum ferre; Numidae magis quam mortalem timere; postremo omnes, socii atque hostes, credere, illi aut mentem divinam esse, aut deorum nutu cuncta portendi. Sed consul, ubi ea res bene evenit, ad alia oppida pergit, pauca repugnantibus Numidis capit, plura, deserta propter Capsensium miserias, igni corrumpit; luctu atque caede omnia complentur. Denique multis locis potitus ac plerisque exercitu incruento, aliam rem aggreditur non eadem asperitate, qua Capsensium, ceterum haud secus difficilem. Namque haud longe a flumine Mulucha, quod Iugurthae Bocchique regnum disiungebat, erat inter ceteram pla-

nitiem mons saxeus, mediocri castello satis patens, in immensum editus, uno perangusto aditu relicto; nam omnis natura, velut opere atque consulto, praeceps. Quem locum Marius, quod ibi regis thesauri erant, summa vi capere intendit. Sed ea res forte quam consilio melius gesta; nam castello virorum atque armorum satis, magna vis *) frumenti et fons aquae, aggeribus turribusque et aliis machinationibus locus importunus, iter castellanorum angustum admodum, utrimque praecisum. Vineae cum ingenti periculo frustra agebantur; nam quum eae paullum processerant, igni aut lapidibus corrumpebantur; milites neque pro opere consistere propter iniquitatem loci neque inter vineas sine periculo administrare; optumus quisque cadere aut sauciari, ceteris metus augeri.

XCIII. At Marius, multis diebus et laboribus consumptis, anxius trahere cum animo suo, omitteretne inceptum, quoniam frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe prospere usus fuerat. Quae quum multos dies noctisque aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus, haud procul ab latere castelli, quod avorsum proeliantibus erat, animum advortit inter saxa repentis cochleas; quarum quum unam atque alteram, dein pluris peteret, studio legundi paullatim prope ad summum montis egressus est. Ubi postquam solitudinem intellexit, more ingeni humani cupido difficilia faciundi animum vortit. Et forte in eo loco grandis ilex coaluerat inter saxa, paullum modo prona, deinde flexa atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium natura fert; cuius ramis modo, modo eminentibus saxis nisus Ligus in castelli planitiem pervenit, quod cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. Exploratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem regreditur, non temere, uti ascenderat, sed tentans omnia et circumspiciens.

*) Plurimi codd. vis et frumenti; sed vide præf. edit. sup. pag. XXIX.

Itaque Marium propere adit, acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse ascenderat, castellum tentet, pollicetur sese itineris periculique ducem. Marius cum Ligure, promissa eius cognitum, ex praesentibus misit; quorum uti cuiusque ingenium erat, ita rem difficilem aut facilem nunciavere; consulis animus tamen paullum arrectus. Itaque ex copia tubicinum et cornicinum numero quinque quam velocissumos delegit et cum his, praesidio qui forent, quattuor centuriones, omnisque Liguri parere iubet et ei negotio proxumum diem constituit.

XCIV. Sed ubi ex praecepto tempus visum, paratis compositisque omnibus, ad locum pergit. Ceterum illi, qui ascensuri erant, praedocti ab duce, arma ornatumque mutaverant, capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisusque per saxa facilius foret; super terga gladii et scuta, verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul et offensa quo levius streperent. Igitur praegrediens Ligus saxa et si quae vetustate radices eminebant, laqueis vinciebat, quibus allevati milites facilius escenderent, interdum timidos insolentia itineris levare manu, ubi paullo asperior ascensus erat, singulos prae se inermis mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi, quae dubia nisu videbantur, potissumus tentare, ac saepius eadem ascendens descendensque, dein statim digrediens, ceteris audaciam addere. Igitur diu multumque fatigati tandem in castellum perveniunt, desertum ab ea parte, quod omnes, sicuti aliis diebus, advorsum hostis aderant. Marius, ubi ex nunciis, quae Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites et ipse extra vineas egressus, testudine acta succedere et simul hostem tormentis sagittariisque et funditoribus eminus terrere. At Numidae saepe antea vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli moenibus sese tutabantur, sed pro muro dies noctisque agitare, maledicere Romanis ac Mario vecordiam obiectare, militibus nostris Iugurthae servitium minari, secundis rebus feroces esse. Interim omnibus, Romanis hostibusque,

proelio intentis, magna utrimqne vi pro gloria atque imperio his, illis pro salute certantibus, repente a tergo signa canere; ac primo mulieres et pueri, qui visum processerant, fugere, deinde uti quisque muro proxumus erat, postremo cuncti, armati inermesque. Quod ubi accidit, eo acrius Romani instare, fundere ac plerosque tantummodo sauciare, dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae certantes murum petere, neque quemquam omnium praeda morari. Sic forte correcta Mari temeritas gloriam ex culpa invenit.

XCV. Ceterum dum ea res geritur, L. Sulla quaestor cum magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio et a sociis cogeret, Romae relictus erat. Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum visum est de natura cultuque eius paucis dicere; neque enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus, et L. Sisenna, optume et diligentissume omnium, qui eas res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus videtur. Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit, familia prope iam exstincta maiorum ignavia; litteris Graecis atque Latinis iuxta, atque doctissume, eruditus, animo ingenti, cupidus voluptatum, sed gloriae cupidior, otio luxurioso esse; tamen ab negotiis numquam voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit honestius consuli; facundus, callidus et amicitia facilis; ad simulanda negotia altitudo ingeni incredibilis; multarum rerum ac maxume pecuniae largitor. Atque illi, felicissumo omnium ante civilem victoriam, numquam super industriam fortuna fuit, multique dubitavere, fortior an felicior esset; nam postea quae fecerit, incertum habeo, pudeat magis an pigeat disserere.

XCVI. Igitur Sulla, ut supra dictum est, postquam in Africam atque in castra Mari cum equitatu venit, rudis antea et ignarus belli, sollertissumus omnium in paucis tempestatibus factus est. Ad hoc milites benigne appellare, multis rogantibus, aliis per se ipse dare beneficia, invitus accipere, sed ea properantius quam aes mutuum reddere, ipse ab nullo

repetere, magis id laborare. ut illi quam plurimi deberent. ioca atque seria cum humillumis agere. in operibus. in agmine atque ad vigilias multus adesse. neque interim. quod prava ambitio solet. consulis aut cuiusquam boni famam laedere. tantummodo neque consilio neque manu priorem alium pati. plerosque antevenire. Quis rebus et artibus brevi Mario militibusque carissumus factus.

XCVII. At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque locos munitos et sibi utilis simul et magnam pecuniam amiserat, ad Bocchum nuncios mittit, quam primum in Numidiam copias adduceret: proelii faciundi tempus adesse. Quem ubi cunctari accepit et dubium belli atque pacis rationes trahere, rursus, uti antea, proxumos eius donis corrumpit ipsique Mauro pollicetur Numidiae partem tertiam. si aut Romani Africa expulsi, aut integris suis finibus bellum compositum foret. Eo praemio illectus Bocchus cum magna multitudine Iugurtham accedit. Ita amborum exercitu coniuncto. Marium iam in hiberna proficiscentem, vix decima parte die reliqua invadunt, rati noctem. quae iam aderat, et victis sibi munimento fore, et si vicissent, nullo impedimento. quia locorum scientes erant. contra Romanis utrumque casum in tenebris difficiliorem fore. Igitur simul consul ex multis de hostium adventu cognovit. et ipsi hostes aderant, et priusquam exercitus aut instrui aut sarcinas colligere, denique antequam signum aut imperium ullum accipere quivit. equites Mauri atque Gaetuli, non acie neque ullo more proelii. sed catervatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros incurrunt; qui omnes trepidi improviso metu ac tamen virtutis memores, aut arma capiebant aut capientis alios ab hostibus defensabant; pars equos ascendere, obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis quam proelio similis fieri; sine signis, sine ordinibus equites pedites permixti caedere alios, alios obtruncare; multos, contra advorsos acerrume pugnantis. ab tergo circumvenire; neque virtus neque arma satis tegere, quod hostes

numero plures et undique circumfusi erant; denique Romani veteres [novique] et ob ea scientes belli, si quos locus aut casus coniunxerat, orbis facere atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi hostium vim sustentabant.

XCVIII. Neque in eo tam aspero negotio Marius territus aut magis quam antea demisso animo fuit, sed cum turma sua, quam ex fortissumis magis quam familiarissumis paraverat, vagari passim, ac modo laborantibus suis succurrere, modo hostis, ubi confertissumi obstiterant, invadere; manu consulere militibus, quoniam imperare, conturbatis omnibus, non poterat. Iamque dies consumptus erat, quum tamen barbari nihil remittere atque, uti reges praeceperant, noctem pro se rati, acrius instare. Tum Marius ex copia rerum consilium trahit atque, uti suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter se occupat, quorum in uno, castris parum amplo, fons aquae magnus erat, alter usui opportunus, quia magna parte editus et praeceps pauca munimenta quaerebat. Ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem agitare iubet; ipse paullatim dispersos milites, neque minus hostibus conturbatis, in unum contrahit, dein cunctos pleno gradu in collem subducit. Ita reges, loci difficultate coacti, proelio deterrentur; neque tamen suos longius abire sinunt, sed, utroque colle multitudine circumdato, effusi consedere. Dein crebris ignibus factis, plerumque noctis barbari suo more laetari, exsultare, strepere vocibus, et ipsi duces feroces, quia non fugerant *), pro victoribus agere. Sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu magnoque hortamento erant.

XCIX. Plurumum vero Marius imperitia hostium confirmatus quam maxumum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere. Deinde, ubi lux adventabat, defessis iam hostibus et paullo ante somno captis,

*) Codd. fere fugere atque v. ut v. aut.

de improviso vigiles, item cohortium, turmarum, legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere atque portis erumpere. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere neque omnino facere aut providere quicquam poterant; ita cunctos strepitu, clamore, nullo subveniente, nostris instantibus, tumultu, terrore formido quasi vecordia ceperat. Denique omnes fusi fugatique; arma et signa militaria pleraque capta, pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti; nam somno et metu insolito impedita fuga.

C. Dein Marius, uti coeperat, in hiberna proficiscitur, quae propter commeatum in oppidis maritumis agere decreverat; neque tamen victoria socors aut insolens factus, sed pariter atque in conspectu hostium quadrato agmine incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum curabat; primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos locaverat. Perfugae, minume cari et regionum scientissumi, hostium iter explorabant. Simul consul, quasi nullo imposito, omnia providere, apud omnis adesse, laudare, increpare merentis. Ipse armatus intentusque, item milites cogebat; neque secus [atque iter facere] castra munire, excubitum in porta cohortis ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere, praeterea alios super vallum in munimentis locare; vigilias ipse circumire, non tam diffidentia, futurum, quae imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum imperatore labos volentibus esset. Et sane Marius illoque aliisque temporibus Iugurthini belli pudore magis quam malo exercitum coercebat; quod multi per ambitionem fieri aiebant, pars quod a pueritia consuetam duritiam et alia, quae ceteri miserias vocant, voluptati habuisset, nisi tamen respublica pariter ac saevissumo imperio bene atque decore gesta.

CI. Igitur quarto denique die haud longe ab oppido Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt, qua re

hostis adesse intelligitur. Sed quia divorsi redeuntes, alius ab alia parte, atque omnes idem significabant, consul incertus, quonam modo aciem instrueret, nullo ordine commutato, advorsum omnia paratus ibidem opperitur. Ita Iugurtham spes frustrata, qui copias in quattuor partis distribuerat, ratus, ex omnibus aeque aliquos ab tergo hostibus venturos. Interim Sulla, quem primum hostes attigerant, cohortatus suos, turmatim et quam maxume confertis equis ipse aliique Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab iaculis eminus emissis corpora tegere et, si qui in manus venerant, obtruncare. Dum eo modo equites proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux filius eius adduxerat, neque in priore pugna, in itinere morati, affuerant, postremam Romanorum aciem invadunt. Tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iugurtha cum plurumis erat. Dein Numida, cognito Bocchi adventu, clam cum paucis ad pedites convortit; ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) exclamat: nostros frustra pugnare, paullo ante Marium sua manu interfectum; simul gladium sanguine oblitum ostendere, quem in pugna, satis impigre occiso pedite nostro, cruentaverat. Quod ubi milites accepere, magis atrocitate rei quam fide nunci terrentur, simulque barbari animos tollere et in perculsos Romanos acrius incedere. Iamque paullum ab fuga aberant, quum Sulla, profligatis iis, quos advorsum ierat, rediens ab latere Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur. At Iugurtha, dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra sinistra omnibus occisis, solus inter tela hostium vitabundus erumpit. Atque interim Marius, fugatis equitibus, accurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat. Denique hostes iam undique fusi. Tum spectaculum horribile in campis patentibus; sequi, fugere, occidi, capi; equi atque viri afflicti, ac multi, volneribus acceptis, neque fugere posse, neque quietem pati, niti modo ac statim concidere; postremo omnia, qua visus erat, constrata telis, armis, cadaveribus, et inter ea humus infecta sanguine.

CII. Post ea loci consul haud dubie iam victor pervenit in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat. Eo post diem quintum, quam iterum barbari male pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis ab Mario petivere, duos quam fidissumos ad eum mitteret; velle de suo et de populi Romani commodo cum his disserere. Ille statim L. Sullam et A. Manlium ire iubet; qui quamquam acciti ibant, tamen placuit verba apud regem facere, uti ingenium aut advorsum flecterent, aut cupidum pacis vehementius accenderent. Itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio concessum, pauca verba huiuscemodi locutus:

Rex Bocche, magna nobis laetitia est, quum te talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam bellum malles, neu te optumum cum pessumo omnium Iugurtha miscendo commaculares, simul nobis demeres acerbam necessitudinem, pariter te errantem et illum sceleratissumum persequi. Ad hoc populo Romano iam a principio melius visum amicos quam servos quaerere; tutiusque rati volentibus quam coactis imperitare. Tibi vero nulla opportunior nostra amicitia; primum, quod procul absumus, in quo offensae minimum, gratia par, ac si prope adessemus; dein, quod parentis abunde habemus, amicorum neque nobis neque cuiquam omnium satis fuit. Atque hoc utinam a principio tibi placuisset! profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo plura bona accepisses, quam mala perpessus es. Sed quoniam humanarum rerum Fortuna pleraque regit, cui scilicet placuisse, et vim et gratiam nostram te experiri, nunc, quando per illam licet, festina atque, uti coepisti, perge. Multa atque opportuna habes, quo facilius errata officiis superes. Postremo hoc in pectus tuum demitte, numquam populum Romanum beneficiis victum esse; nam bello quid valeat, tute scis.

Ad ea Bocchus placide et benigne; simul pauca pro delicto suo verba facit: Se non hostili animo, sed ob regnum tutandum arma cepisse. Nam Numidiae partem, unde vi Iugurtham expulerit, iure belli suam factam; eam vastari a

Mario pati nequivisse; praeterea, missis antea Romam legatis, repulsum ab amicitia. Ceterum vetera omittere ac tum, si per Marium liceret, legatos ad Senatum missurum. Dein, copia facta, animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manli, metuens id, quod parabatur, donis corruperat.

CIII. Marius interea, exercitu in hibernis composito, cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur in loca sola, obsessum turrim regiam, quo Iugurtha perfugas omnis praesidium imposuerat. Tum rursus Bocchus [flectitur] seu reputando, quae sibi duobus proeliis venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos incorruptos Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum quinque delegit, quorum et fides cognita, et ingenia validissuma erant. Eos ad Marium ac deinde, si placeat, Romam legatos ire iubet; agendarum rerum et quocumque modo belli componendi licentiam ipsis permittit. Illi mature ad hiberna Romanorum proficiscuntur; deinde in itinere a Gaetulis latronibus circumventi spoliatique, pavidi, sine decore ad Sullam profugiunt, quem consul in expeditionem proficiscens pro praetore reliquerat. Eos ille non pro vanis hostibus, ut meriti erant, sed accurate ac liberaliter habuit; qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam, et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. Nam etiamtum largitio multis ignota erat; munificus nemo putabatur, nisi pariter volens; dona omnia in benignitate habebantur. Igitur quaestori mandata Bocchi patefaciunt, simul ab eo petunt, uti fautor consultorque sibi adsit; copias, fidem, magnitudinem regis sui et alia, quae aut utilia aut benevolentiae esse credebant, oratione extollunt; dein, Sulla omnia pollicito, docti, quo modo apud Marium, item apud senatum verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem opperiuntur.

CIV. Marius postquam, confecto quo intenderat negotio, Cirtam redit, de adventu legatorum certior factus, illosque et Sullam ab Utica venire iubet, item L. Bellienum praetorem, praeterea omnis undique senatorii ordinis, quibuscum mandata

Bocchi cognoscit. Legatis potestas eundi Romam fit ab consule; interea induciae postulabantur. Ea Sullae et plerisque placuere; pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum rerum, quae fluxae et mobiles semper in advorsa mutantur. Ceterum Mauri, impetratis omnibus, tres Romam profecti sunt cum Cn. Octavio Rufo, qui quaestor stipendium in Africam portaverat; duo ad regem redeunt. Ex his Bocchus quum cetera, tum maxume benignitatem et studium Sullae lubens accepit. Romae legatis eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere lapsum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus hoc modo respondetur: Senatus et populus Romanus benefici et iniuriae memor esse solet. Ceterum Boccho, quoniam poenitet, delicti gratiam facit; foedus et amicitia dabuntur, quum meruerit.

CV. Quis rebus cognitis, Bocchus per litteras a Mario petivit, uti Sullam ad se mitteret, cuius arbitratu de communibus negotiis consuleretur. Is missus cum praesidio equitum atque [peditum] funditorum Balearium *); praeterea iere sagittarii et cohors Peligna cum velitaribus armis, itineris properandi caussa, neque his secus atque aliis armis advorsum tela hostium, quod ea levia sunt, muniti. Sed in itinere quinto denique die Volux filius Bocchi repente in campis patentibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit, qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus et numerum ampliorem vero et hostilem metum efficiebant. Igitur se quisque expedire, arma atque tela tentare, intendere; timor aliquantus, sed spes amplior, quippe victoribus, et advorsum eos, quos saepe vicerant. Interim equites, exploratum praemissi, rem, uti erat, quietam nunciant.

CVI. Volux adveniens quaestorem appellat dicitque, se a patre Boccho obviam illis simul et praesidio missum. Deinde eum et proxumum diem sine metu coniuncti eunt. Post, ubi

*) Omittendam hanc vocem (peditum) putat Madv. Plurimi codd. Baleatorum.

castra locata et diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu, pavens ad Sullam accurrit dicitque, sibi ex speculatoribus cognitum, Iugurtham haud procul abesse; simul uti noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur. Ille animo feroci negat, se totiens fusum Numidam pertimescere; virtuti suorum satis credere; etiamsi certa pestis adesset, mansurum potius, quam proditis, quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post paullo morbo interiturae vitae parceret. Ceterum ab eodem monitus, uti noctu proficiscerentur, consilium approbat ac statim milites coenatos esse, in castris ignis quam creberrumos fieri, dein prima vigilia silentio egredi iubet. Iamque nocturno itinere fessis omnibus, Sulla pariter cum ortu solis castra metabatur, quum equites Mauri nunciant, Iugurtham circiter duum millium intervallo ante [eos] consedisse. Quod postquam auditum est, tum vero ingens metus nostros invadit; credere, se proditos a Voluce et insidiis circumventos. Ac fuere, qui dicerent, manu vindicandum, neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.

CVII. At Sulla, quamquam eadem existumabat, tamen ab iniuria Maurum prohibet. Suos hortatur, uti fortem animum gererent; saepe ante paucis strenuis advorsum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in proelio minus pepercissent, tanto tutiores fore; nec quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et caecum corpus ad hostis vortere. Deinde Volucem, quoniam hostilia faceret, Iovem maxumum obtestatus, ut sceleris atque perfidiae Bòcchi testis adesset, ex castris abire iubet. Ille lacrumans orare, ne ea crederet; nihil dolo factum ac magis calliditate Iugurthae, cui, videlicet speculanti, iter suum cognitum esset. Ceterum, quoniam neque ingentem multitudinem haberet, et spes opesque eius ex patre suo penderent, credere, illum nihil palam ausurum, quum ipse filius testis adesset. Quare optumum factu videri per media eius castra palam transire; sese, vel praemissis vel ibidem relictis Mauris, solum cum Sulla iturum. Ea res,

ut in tali negotio, probata; ac statim profecti, quia de improviso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha, incolumes transeunt. Deinde paucis diebus, quo ire intenderant, perventum est.

CVIII. Ibi cum Boccho Numida quidam, Aspar nomine, multum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha, postquam Sullam accitum audierat, orator et subdole speculatum Bocchi consilia; praeterea Dabar, Massugradae filius, ex gente Masinissae, ceterum materno genere impar (nam pater eius ex concubina ortus erat), Mauro ob ingeni multa bona carus acceptusque. Quem Bocchus, fidum esse Romanis multis ante tempestatibus expertus, illico ad Sullam nunciatum mittit, paratum sese facere, quae populus Romanus vellet; colloquio diem, locum, tempus ipse delegeret; consulta sese omnia cum illo integra habere. Ne Iugurthae legatum pertimesceret; *accitum esse* *), quo res communis licentius gereretur; nam ab insidiis eius aliter caveri nequivisse. Sed ego comperior, Bocchum magis Punica fide, quam ob ea, quae praedicabat, simul Romanos et Numidam spe pacis attinuisse multumque cum animo suo volvere solitum, Iugurtham Romanis, an illi Sullam traderet; lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.

CIX. Igitur Sulla respondit, pauca coram Aspare locuturum; cetera occulte, aut nullo aut quam paucissumis praesentibus; simul edocet, quae sibi responderentur. Postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit, se missum a consule venisse quaesitum ab eo, pacem an bellum agitaturus foret. Tum rex, uti praeceptum fuerat, post diem decimum redire iubet; ac nihil etiam nunc decrevisse, sed illo die responsurum. Deinde ambo in sua castra digressi. Sed ubi plerumque noctis processit, Sulla a Boccho occulte accersitur; ab utroque tantummodo fidi interpretes adhibentur, praeterea Dabar inter-

*) Has voces permulti boni codd. omittunt.

nuncius, sanctus vir et ex sententia ambobus. Ac statim sic rex incipit:

CX. "Numquam ego ratus sum fore, uti rex maxumus in hac terra et omnium, quos novi, privato homini gratiam deberem. Et mehercule, Sulla, ante te cognitum multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli, nullius indigui. Id imminutum, quod ceteri dolere solent, ego laetor; fuerit mihi eguisse aliquando pretium *) amicitiae tuae, qua apud animum meum nihil carius habeo. Id adeo experiri licet; arma, viros, pecuniam, postremo quicquid animo lubet, sume, utere; et quoad vives, numquam tibi redditam gratiam putaveris; semper apud me integra erit; denique nihil, me sciente, frustra voles. Nam, ut ego existumo, regem armis quam munificentia vinci minus flagitiosum. Ceterum de republica vostra, cuius curator huc missus es, paucis accipe. Bellum ego populo Romano neque feci, neque factum umquam volui; finis meos advorsum armatos armis tutatus sum. Id omitto, quando vobis ita placet; gerite, uti voltis, cum Iugurtha bellum. Ego flumen Mulucham, quod inter me et Micipsam fuit, non egrediar, neque Iugurtham id intrare sinam. Praeterea si quid meque vobisque dignum petiveris, haud repulsus abibis."

CXI. Ad ea Sulla pro se breviter et modice; de pace et de communibus rebus multis disseruit. Denique regi patefecit, quod polliceatur, senatum et populum Romanum, quoniam amplius armis valuissent, non in gratiam habituros; faciundum aliquid, quod illorum magis quam sua retulisse videretur. Id adeo in promptu esse, quoniam Iugurthae copiam haberet; quem si Romanis tradidisset, fore, uti illi plurumum deberetur; amicitiam, foedus, Numidiae partem, quam nunc peteret, tunc ultro adventuram. Rex primo negitare; affinitatem, cognationem, praeterea foedus intervenisse, ad hoc metuere, ne, fluxa fide usus, popularium animos

*) Vide præf. ed. sup. pag. XXXIII.

avorteret, quis et Iugurtha carus, et Romani invisi erant. Denique, saepius fatigatus, lenitur et ex voluntate Sullae omnia se facturum promittit. Ceterum ad simulandam pacem, cuius Numida defessus bello avidissumus, quae utilia visa, constituunt. Ita composito dolo digrediuntur.

CXII. At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum, appellat dicitque, sibi per Dabarem ex Sulla cognitum, posse condicionibus bellum poni; quamobrem regis sui sententiam exquireret. Ille laetus in castra Iugurthae venit. Deinde, ab illo cuncta edoctus, properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum et ei nunciat, Iugurtham cupere omnia, quae imperarentur, facere, sed Mario parum fidere; saepe antea cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra fuisse. Ceterum si ambobus consultum et ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus quasi de pace in colloquium veniretur, ibique sibi Sullam traderet; quum talem virum in potestate habuisset, tum fore, uti iussu senatus atque populi Romani foedus fieret; neque hominem nobilem, non sua ignavia, sed ob rempublicam in hostium potestate relictum iri.

CXIII. Haec Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit. Ceterum dolo an vere cunctatus, parum comperimus; sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. Postea tempore et loco constituto, in colloquium uti de pace veniretur, Bocchus Sullam modo, modo Iugurthae legatum appellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. Illi pariter laeti ac spei bonae pleni esse. Sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem colloquio decretum, Maurus, adhibitis amicis ac statim, immutata voluntate, remotis [ceteris], dicitur secum ipse multa agitavisse, voltu corporis pariter atque animo varius; quae scilicet, tacente ipso, occulta pectoris patefecisse. Tamen postremo Sullam accersiri iubet et ex eius sententia Numidae insidias tendit. Deinde, ubi dies advenit, et ei nunciatum est, Iugurtham haud procul abesse, cum paucis amicis et quaestore nostro quasi obvius honoris caussa procedit in tumulum facillumum

visu insidiantibus. Eodem Numida cum plerisque necessariis suis inermis, uti dictum erat, accedit, ac statim, signo dato, undique simul ex insidiis invaditur. Ceteri obtruncati; Iugurtha Sullae vinctus traditur et ab eo ad Marium deductus est.

CXIV. Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris Q. Caepione et Cn. Manlio male pugnatum: quo metu Italia omnis contremuerat. Illique et inde usque ad nostram memoriam Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae prona esse, cum Gallis pro salute, non pro gloria certare. Sed postquam bellum in Numidia confectum, et Iugurtham vinctum adduci Romam nunciatum est, Marius consul absens factus, et ei decreta provincia Gallia, isque Kalendis Ianuariis magna gloria consul triumphavit. Ea tempestate spes atque opes civitatis in illo sitae.

